

Verantwoordelijke uitgever : Professor Louis Baeck,
Pro-dekaan van de Faculteit der Economische
en Toegepaste Economische Wetenschappen

De "Leuvense Economische Standpunten" worden opgevat als een vrije wetenschappelijke tribune waarin de stafleden van het Departement Economie en van haar onderzoekseenheid, het Centrum voor Economische Studiën, opiniërende studies en essays publiceren. De opzet bestaat erin om op bevattelijke wijze een reeks van inzichtsverhelderende en beleidsoriënterende economische standpunten te brengen. Onze beweeglijke wereld heeft hieraan wel behoefte.

Dergelijke reeks zal uiteraard verschillende opinies en denkstromingen brengen.

Leuvense Economische Standpunten zullen alleen de visie van de auteur vertolken. Zij kunnen dus niet doorgaan als de visie van een instelling.

Adres voor bestellingen :
Centrum voor Economische Studiën
Van Evenstraat 2B
B — 3000 LEUVEN

Prijs per aflevering : 100 F.
Postcheque : 000-0544830-78

Telefoon : 016 / 28.31.02 — 28.31.11

CENTRUM VOOR
ECONOMISCHE STUDIEËN
B. Verbekestraat 93
3000 LEUVEN

KATHOLIEKE UNIVERSITEIT TE LEUVEN

DEPARTEMENT ECONOMIE

LEUVENSE ECONOMISCHE STANDPUNTEN

1990/53

DE JAREN '90 : EEN EUROPEES DECENNIUM

Louis BAECK

mei 1990

D/1990/2020/19

INHOUDSTAFEL

- I. De geopolitieke verschuivingen op wereldvlak**
- II. Markante verschuivingen in de westerse economie**
- III. "The Decline of America ?"**
- IV. Het nieuwe Oost-Europa**
- V. De Sovjetunie : een stalen reus op lemen voeten**
- VI. Europa maakt geschiedenis**

I. DE GEOPOLITIEKE VERSCHUIVING OP WERELDVLAK

Gezien vanuit ons continent is de ideologische en politieke aardverschuiving in Oost-Europa de meest ingrijpende kentering in het naoorlogse internationale krachtenveld. Het communistisch machtsapparaat van Oost-Duitsland en van Tsjecho-Slovakije ging in enkele weken over kop onder de stuwing en de jubel van de volksmassa's; roemloos en zonder verzet. In Roemenië vloeiende bloed, gevolgd door een troebele impasse. In Polen triomfeerde, na een jarenlange sabotage, de taaie opmars van de vrijheidsbeweging. In Hongarije gaf een radeloos geworden Politburo in 1988 zelf het singaal voor de ommekeer.

In snel tempo wierpen de emancipatorische volksbewegingen het bevoogdend juk van Moskou af, zodat de Sovjetunie noodgedwongen de ijzeren greep loste op haar externe invloedzone. De nieuwe regimes ontwerpen er nu de politieke structuren voor een democratischer maatschappijmodel en voor een vrijer, d.w.z. minder staatsgeleide economie. Na een onvruchtbare Sovjetisering pikken de volkeren met enig élan terug aan bij hun culturele en religieuze tradities. Deze dynamiek overstijgt de louter politieke regimewisseling. Er voltrekt zich ook een heropleving van het historisch bewustzijn dat wortelt in de spirituele dieptelagen van hun samenleving. De communistische partijen van Europa hebben nu overal hun geloofwaardigheid verloren. En in de toekomst staan zij er geheel of gedeeltelijk vleugellam.

Ook in de Sovjetunie manifesteren zich socio-politieke en culturele bewegingen die het monopolie van de communistische partij willen doorbreken. Ook daar komt een etnoculturele bewustwording op gang, die de autoritaire greep van het bevoogdende imperium aanvecht. In de Baltische staten, alsook in de Kaukasische en in de Aziatische republieken is het reeds tot harde confrontatie tussen centrum en periferie gekomen. Op dit ogenblik is het onmogelijk om alle gevolgen van deze ontvoogdingsdrang in te schatten. Vast staat wel dat het Sovjetimperium minder slagvaardig uit deze woelingen zal komen.

Het wordt met de dag duidelijker dat het naoorlogs tijdperk, beheerst door de Oost-West spanning, ten einde loopt en er een nieuw in wording is. In deze mentale reconversie hinken de regeringsleiders van Oost en West na op de aspiraties der volkeren. Nu het ideologisch spanningsveld tussen de twee blokken plots wordt ontscherpt en de vroegere veiligheidspakten alsook hun militaire inzet een goed deel van hun relevantie verliezen, staan de bewindslieden en hun kanselarijen hier en ginder, voor de opdracht een meer op de toekomst gerichte ordening te ontwerpen.

Ruim veertig jaar geleden lanceerde P.H. Spaak op het internationale forum de enigszins retorische noodkreet "nous avons peur". Hiermede vertolkte de Belgische bewindsman de toen heersende vrees dat de Sovjetunie, overmoedig geworden door de verovering van Oost-Europa, ook West-Europa zou inpalmen. Immers, in Frankrijk en in Italië kon Stalin rekenen op stevig uitgebouwde communistische partijen, die omwille van hun weerstand tegen de Duitse bezetting, enig charisma hadden verworven. De vrees van Spaak werd vlug bezworen. Het Atlantisch bondgenootschap met Nato als haar militair schild wierp een dam op tegen mogelijke externe aanvallen. De heropleving van West-Europa, versneld door Amerikaanse hulp, vormde onze economieën om tot welvaartsstaten, waarin de communistische partijen van West-Europa hun revolutionaire plannen met stille trom hebben afgezworen. De opdeling van Duitsland verschaftte de bewindslieden van Oost en West het veilige gevoel dat deze onrustige kolos van "Mitteleuropa" nu tot handelbare proporties was herleid.

Een ideologisch gesplitst Europa, afgeschermd tegen aanvallen van buiten door de veiligheidspakten van de twee supermachten (Nato en Warschaupakt) vormde de spil van de naoorlogse geopolitieke ordening. Hierin werd Europa een forteresse, verdedigd door de afschrikkingsmacht van externe mogendheden. Met de dekolonisatie van de jonge naties uit de zogenaamde Derde Wereld, breidde het bipolaire condominium zich uit tot de schaal van de hele wereld. Europa werd een mogendheid van secundaire rang met beperkte inspraak en bevoegdheid. Ons continent was afwezig in de mondiale conflictstrategie of bij topeverleg waar het vitale belangen betrof van de twee supermachten.

Het kan paradoxaal lijken dat in de zwakke schakel van de wereld, met name de ontwikkelingslanden, de limieten van dit bipolaire condominium het eerst werden aangetoond. In een reeks van spectaculaire alliantiewisselingen moesten de supermachten de grenzen van hun hegemonie ervaren. In het China van Mao Tse Tung verloor de Sovjetunie, na vijftien jaar ideologische voorgedij, een bondgenoot van formaat. In Afghanistan kwam de onvruchtbaarheid van haar militaire ingreep tot uiting. Voor de Verenigde Staten was dit reeds eerder het geval in Vietnam. En in Iran liep deze machtige natie een vernedering op vanwege een ongewapende oude Ayatollah, die kon rekenen op de vastberadenheid van zijn volk.

De les is duidelijk. Geschiedenis wordt gemaakt door vitale ontwikkelingsimpulsen die opborrelen uit de schoot van de maatschappij. Tegen collectieve stromingen, die soms lang vruchteloos woelen in de sociale, culturele en religieuze dieptelagen, maar dan plots

vaak onaangemeld de historische smidse opwarmen, is militair geweld meestal onvruchtbaar. Dit moeten de heersers van het Kremlin nu met enige ontgoocheling ervaren. Maar ook in de kanselarijen van het Westen dient men te beseffen dat de nieuwe wijn, tot gisting gekomen in de aan gang zijnde historische omwentelingen, niet kan gegoten worden in de oude zakken van voorbijgestreefde verdragen en machtsaanspraken.

Met de twee Duitslanden die met bekwame spoed aansturen op vereniging, en met de oosteuropese regimes die de Russische troepen op hun bodem als een doorn in het vlees voelen, kan men de toekomst van ons continent niet verder blijven zien door het bipolaire prisma, gebaseerd op veiligheidspakten uit een voor hen schandelijke satellietenstatus. In Oost-Europa liggen de aspiraties der volkeren nu anders. Op materieel vlak staan de welvaartsstaten van West-Europa model. En op cultureel en spiritueel vlak wensen zij zich vooral te herbronnen op de eigen historische tradities. Bij de reconversie van hun economie werkt de verenigingsdrift van de Duitse locomotief zowel fascinerend als beangstigend. Maar ook in West-Europa ervaren de bewindslieden de dynamiek van de stroomversnelling naar een nieuwe historische bestemming voor ons continent.

Ook in de kanselarijen van de Europese Gemeenschap komt men nu tot het inzicht dat het grootscheepse commercieel project 1992 in feite reeds is achterhaald. Immers, het verschaft geen antwoord op de historische opgave die van de EG wordt verwacht. West-Europa moet nu wel vlug gedurfdur blawdrukken van integratie verwezenlijken : zoals hechter economische en monetaire vervlechting en politieke samenwerking. De EG heeft de materiële en menselijke middelen hiervoor. Bij gebrek aan politieke wil of bij mangel aan historisch bewustzijn zou West-Europa geopolitiek gezien kunnen verglijden tot een welvarend Rest-Europa.

Benevens de economische en politieke integratiebeweging moet West-Europa ook werk maken van een meer zelfstandige en op de toekomst van het continent gerichte veiligheidsordening en verdedigingsmacht. Trouwens, de aan gang zijnde afkalving van het bipolaire condominium zal de geopolitieke machtsweging herschikken : *met minder impact van de militaire capaciteit en met meer gewicht voor de economische capaciteit*. Inzake economische capaciteit heeft de Europese Gemeenschap zich ongeveer opgewerkt tot de evenknie van de Verenigde Staten. Het Atlantisch bondgenootschap moet dus ook vanuit dit basisgegeven geherformuleerd worden, d.w.z. in de richting van meer zelfbeschikkingsmacht voor Europa waar het zijn vitale belangen betreft. Het Atlantisch bondgenootschap kan voor Europa maar een veilige haven zijn in de mate dat er gelijkheid van partners heerst. De veiligheid van West-Europa kan toch niet

ondergeschikt blijven aan de strategie en het opperbevel van het Pentagon.

Het geopolitieke machtsvacuum in communistisch Europa luidt dus een nieuw tijdperk in voor beide supermachten. Dit spectaculaire gebeuren mag ons niet doen vergeten dat ook de Verenigde Staten hun hegemoniale aanspraken zien afbrokkelen. De Amerikaanse economie is nog wel dominant. Maar zij ziet haar slagvaardigheid reeds jaren afkalven in de sector van de industriële massaproductie tegenover Japan, de kernlanden van de Europese Gemeenschap en de "tijgers" van Zuid-Oost-Azië. De verlichting van de militaire lasten zal in sommige Amerikaanse bevolkingslagen en bij hun bewindslieden overkomen als een welgekomen herschikking van middelen voor eigen ontwikkeling. Voor beide supermachten zal de bewustwording inzake inperking van hun hegemoniale rol nostalgisch nawerken. En men mag er zich aan verwachten dat het ritueel van de bipolaire topconferenties door beide supermachten langer zal gespeeld worden dan de historische werkelijkheid toelaat.

Inderdaad, is de Sovjetunie, gezien vanuit haar ideologische binding en vanuit de stevigheid van het politiek en maatschappelijk weefsel nog wel een supermacht? Haar verkommerde economie legt voor de bevolking alleszins geen eieren. De militaire uitgaven hebben de draagkracht van haar volkshuishouding sinds jaren overtroffen. Zoals de zaken nu evolueren is het niet zodanig de militaire afschrikkingsmacht van de Sovjetunie die vrees inboezemt, dan wel de onmacht van de huidige heersers om de interne spanningen onder controle te houden.

Dit heterocliete imperium, grotendeels samengesteld uit verovering van verschillende volkeren en culturen, verwekt niet alleen problemen tussen het machtscentrum en de periferie. Ook in de kernrepubliek Rusland, in Biëlorusland en in de Oekraïne heeft zich een goed georganiseerde oppositie ontpopt. In de stadsraden van Moskou, Leningrad, Kiev en Sverdlovsk zetelen vertegenwoordigers van de radicale oppositie die het monopolie van de gevestigde machthebbers, ondermeer ook van Gorbatsjov, aanvechten.

De vrees is niet ongegrond dat de centrumvliedende en emancipatorische bewegingen gans het Sovjetimperium aan het wankelen brengen. Ook voor Gorbatsjov, die te lang een louter pragmatische, d.w.z. visieloze verdeel-en-heers hervorming doorvoerde op het ritme van de processie te Echternach, tikt de tijdsbom naar een mogelijke ontwrichting van het systeem. Europa, niet alleen de Verenigde Staten, moet zich bereid weten om deze aardverschuiving zo mogelijk in vreedzame banen te houden.

In de jaren negentig zullen twee economische ontwikkelingspolen tot volle ontplooiing komen : één in Europa, met de EG als scharnier, en één in Zuid-Oost-Azië, met Japan als kern.

De EG is geroepen om als economische aantrekkingspool te fungeren, zelfs indien Oost-Europa op socio-politiek vlak nog voor jaren op zoektocht is naar een geëigend regime. In de regio van de Pacifiek is Japan zijn onstuitbare opmars bezig naar een hegemoniale rol. De EG, als scharnierzone van een ruimer Europa, heeft bij vergelijking een meer hechte geografische en culturele cohesie dan Japan geniet tegenover haar invloedzone, d.w.z. de opkomende landen van Zuid-Oost-Azië.

In de toekomst zullen de 324 miljoen inwoners van de EG meer aaneengesloten leven met de 138 miljoen inwoners van Oost-Europa, waarbij ook Noorwegen en Zweden (13 miljoen inwoners) zullen meetellen. Het grote Europa wordt dus een bevolkingsmassa (markt) van ongeveer 480 miljoen inwoners. Oost-Duitsland en Tsjecho-Slovakije hebben reeds een behoorlijk niveau van industrialisatie bereikt. Hongarije is vooral een land waarin de kleine en middelgrote bedrijven zeer actief zijn in de economie. In Polen en Roemenië moet de industriële economie nog doorbreken.

Voor de EG, waarin het verenigd Duitsland als locomotief zal fungeren, zullen de jaren '90 in Oost-Europa een enorm ontwikkelingsterrein bieden. De Europese ontwikkelingspool wordt dan tot een van de meest dynamische ter wereld.

II. MARKANTE VERSCHUIVINGEN IN DE WESTERSE ECONOMIE

I. Tussen de drie kernblokken

De snelle heropleving van de Westeuropese economieën is een van de meest markante ontwikkelingen in de naoorlogse periode. In een vorige studie hebben we de inhaalbeweging beschreven van de kernlanden (Benelux, Duitsland, Frankrijk, ten dele ook Italië) tegenover de Verenigde Staten¹. Deze inhaalbeweging is na 1960 op volle kruissnelheid gekomen. En sinds halfweg van de jaren '80 is de gemiddelde levensstandaard in hogervermelde landen te vergelijken met de Amerikaanse. Het totaal economisch gewicht van de EG der twaalf, uitgedrukt in cijfers van globaal produkt, is op één percent na een evenknie. Het aandeel in de wereldhandel ligt voor de EG beduidend

¹ L. Baeck, De VS en de EG: vergelijking op lange termijn, *Leuvense Economische Standpunten*, n° 34, juni 1985.

hoger dan voor de VS. Sinds de jaren '70 komt ook Japan in het mondiaal blikveld als forse klimmer.

Op het einde van 1988 zag het relatieve economische gewicht van de drie kernblokken eruit zoals weergegeven in tabel 1.

Tabel 1 : Relatief economisch gewicht der kernblokken

1.	Procentueel aandeel in de wereldproductie	
a.	Verenigde Staten	23,0 %
b.	Europese Gemeenschap	22,5 %
c.	Japan	13,5 %
	In 1960 was het VS aandeel ongeveer 41 %	
2.	Procentueel aandeel in de wereldhandel	
a.	Verenigde Staten	14,5 %
b.	Europese Gemeenschap	19,5 %
c.	Japan	12,0 %

Bron : Europese Economie, n° 42, 1989.

2. Binnen de Europese Gemeenschap

Het hogervermelde succesverhaal verliep evenwel met hoogten en laagten.

Na de heropbouwfase kwamen de gouden jaren 1960-'73, gevolgd door een periode van lage groei en industriële reconversie, met uitzuivering van de hoge inflatie en de exuberante overheidsbestedingen. De olieprijslifen, die in de openbare opinie als schokeffect fungeerden, hebben in feite het signaal gegeven om de misgroei van toen te helen. Halfweg de jaren '80 heeft de Westeuropese economie haar groeikracht herwonnen.

De jongste dertig jaar heeft zich ook een verschuiving voorgedaan in het relatief economisch gewicht van de vier grootste EG-economieën. Indien we in 1960 het nationaal produkt van Duitsland gelijkstellen aan index 100, bekomen we voor Frankrijk 84,6 %, voor Italië 59,4 % en het Verenigd Koninkrijk staat met 100 % gelijk. Vertrekkend van index 100 in 1989 voor Duitsland, wordt het relatief gewicht voor Frankrijk 79,2 %, voor Italië 76,4 % en 68,5 % voor het Verenigd Koninkrijk. Frankrijk

en vooral Italië hebben hun relatief gewicht tegenover Duitsland verhoogd, terwijl het Verenigd Koninkrijk zijn relatief gewicht tegenover de Bondsrepubliek beduidend zag verminderen.

Het verdrag van Rome, met de oprichting van de Gemeenschappelijke markt, is, gezien vanuit de recrutering van nieuwe lidstaten en de toenemende handelsvervlochtening der partners meer dan bevredigend te noemen.

Tabel 2 : Internationale oriëntering van de export der EG-lidstaten

Land	Export buiten EG (a)		Export binnen EG (a)		Intra/extra
	1960	1989	1960	1989	
België - Luxemburg	13,4	16,0	20,7	48,5	2,0
Duitsland	10,0	12,9	6,7	15,5	1,8
Frankrijk	7,3	7,7	4,6	12,2	2,5
Denemarken	11,2	13,8	14,9	13,8	0,8
Griekenland	3,5	4,1	2,7	10,5	3,3
Ierland	4,8	14,4	20,7	47,4	0,8
Italië	5,4	6,4	3,6	9,4	2,2
Nederland	14,1	12,5	22,3	38,7	2,0
Portugal	8,6	7,4	5,3	19,4	4,3
Spanje	2,6	4,1	3,8	7,3	1,2
Verenigd Koninkrijk	11,7	9,9	3,5	9,3	3,1
EG-12	9,1	9,3	6,3	14,4	2,2

(a) In percent van het nationaal produkt.

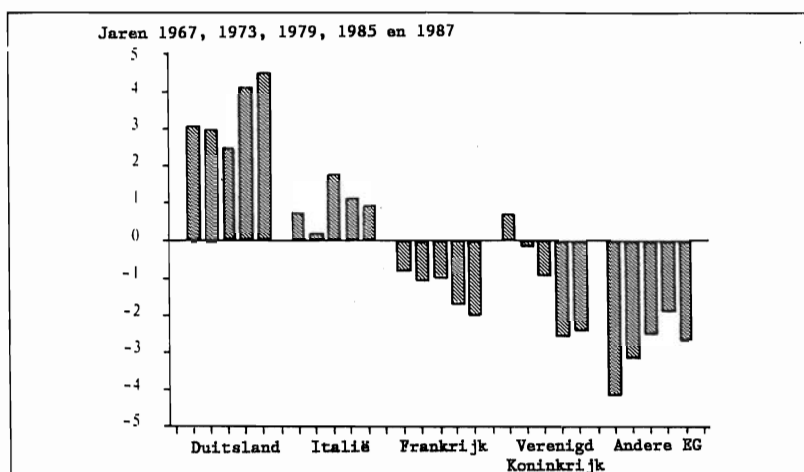
Bron : Europese Economie, n°42, nov. 1989 en eigen berekening.

In tabel 2 geven we de exportquotes weer van de EG volgens oriëntering : export gericht naar lidstaten en export gericht naar landen buiten de EG. Alle lidstaten hebben hun totale exportquote tussen 1960-89 opgedreven, wat erop wijst dat zij tegenover de mededinging op de externe markten positief reageren. Nederland en het Verenigd Koninkrijk hebben hun exportaandeel buiten de EG-zone verminderd. Maar het Verenigd Koninkrijk scoort relatief hoog bij de groei van de export binnen de EG. In de laatste kolom wordt het exportgroecijfer intra-EG vergeleken met dit gericht buiten de EG. Uitgezonderd Denemarken en Ierland scoren alle EG-partners hoger dan 1, met een EG-gemiddelde van 2,2, wat erop wijst dat de intracommunautaire export tijdens de periode 2,2 maal hoger ligt dan de extracommunautaire export. Frankrijk, Griekenland, Portugal en het Verenigd Koninkrijk liggen hierin zelfs boven het EG-gemiddelde. Men

mag er zich aan verwachten dat het EG-project 1992 de commerciële vervlechting der lidstaten nog zal verstevigen.

Een schaduw op dit globaal exportpalmares is evenwel het feit dat het onevenwicht van de externe industriële balans tussen de lidstaten (het verschil tussen industriële export en import van nijverheidsgoederen) in de loop van de jaren toeneemt. In Figuur 1 wordt de industriële externe balans getekend, uitgedrukt in percent van het nationaal produkt. Hieruit blijkt dat Duitsland een structureel overschot scoort op zijn handel in nijverheidsprodukten (met hun EG-partners) dat gelijk is aan ongeveer 4 % van het BNP ; voor Italië is het surplus kleiner. Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk vertonen in hun industriële externe balans een structureel deficit, zoals ook nog ander lidstaten.

Figuur 1 : Industriële externe balans binnen de EG (a)

(a) De balans van de import-export van nijverheidsprodukten naar overige lidstaten.

3. Het project van een Economische en Monetaire Unie

Ook op monetair gebied hebben zich markante verschuivingen voorgedaan. Het westers monetair systeem dat op basis van het Bretton Woods akkoord (1944) uitgegroeid was tot een dollarstandaard, met een vaste verhouding tussen dollars en goud en met relatief stabiele wisselkoersen tussen de overige munten en de dollar, werd op initiatief van de Amerikaanse president R. Nixon losgekoppeld van het goud. Teneinde aan het Amerikaanse monetair beleid meer nationale manoeuvreerruimte te verschaffen liet hij de dollar vrij zweven, d.w.z. in het belang van de Amerikaanse economie. De hieropvolgende (soms hevige) fluctuaties van de dollar betekenden voor de Europese economieën (meer

op internationale handel gericht dan de Amerikaanse) een nieuwe uitdaging.

In 1973 namen Frankrijk en Duitsland met de Beneluxlanden het initiatief om zich met enkele lidstaten tegen de dollarfluctuatie af te schermen op basis van een wisselkoers-(slang)akkoord. Dit initiatief was erop gericht om de schommelingen tussen hun onderlinge wisselkoersen binnen bepaalde marges van verandering te houden. Begin 1979 werd het akkoord uitgebreid en verstevigd door H. Schmidt en V. Giscard d'Estaing, met toetreding van andere lidstaten, het Verenigd Koninkrijk uitgezonderd. Het kreeg de nieuwe naam van Europees Monetair Systeem (EMS). Aanvankelijk vormde het EMS een relatief soepele binding, waarbij de nog verschillende monetaire politiek van de lidstaten (die zich manifesteerde in verschillende inflatiegraden en rentestanden) aanleiding gaf tot verschillende herschikkingen tussen de wisselkoersen ; met devaluatie voor de ene en opwaardering voor de andere munt. Zo werden op 21 maart 1983, op 7 april 1986 en op 12 januari 1987 belangrijke herschikkingen in de wisselkoersen doorgevoerd.

Sinds januari 1987 vertonen de pariteiten tussen de wisselkoersen der lidstaten minder hevige schommelingen. De reden hiervan is dat de Duitse Bundesbank haar discipline inzake monetair beleid kon doen aanvaarden door de partners van het systeem. Voorheen werden de verschillen in de nationale inflatiegraden en de hieruit voortvloeiende verschillen in intrestvoeten, vertaald in herschikkingen tussen pariteiten van wisselkoersen. De toegenomen communautaire discipline in het monetair beleid heeft als gevolg dat een meer geharmoniseerde geldpolitiek wordt gevolgd (die de inflatiegraden voor allen onder bedwang houdt, dit ongeveer op gelijk laag peil) waarbij elke aanzet van inflatiegevaar bezworen wordt door gemeenschappelijke optrekking van de intrestvoet.

De betere werking van het wisselakkoord naar een geleidelijke harmonisering in het monetair beleid (geldvolume- en kredietpolitiek, intrestvoetbeleid) verwekt een groter convergentie van de Europese wisselkoersen in de internationale markten ; met het gevolg dat tijdens de jongste jaren, de schommelingen tussen de EMS-pariteiten beperkter zijn.

Op dit ogenblik circuleren verschillende blauwdrukken, om in de naaste toekomst met een vollediger en meer geformaliseerd Europees Monetair Systeem van start te gaan. Door formalisering wordt bedoeld dat de communautaire harmonie inzake monetaire politiek bindend zou worden en dus (be)geleid door een gemeenschappelijke autoriteit, met name een Europese Centrale Bank. Dit zou meteen ook aan de Ecu, die zich vooralsnog in een

scripturale en dus onderontwikkelde fase bevindt, meer stevigheid verschaffen. De Ecu zou dan als rekenmunt in het Europees handelsverkeer voeten in de aarde krijgen. De uitbreiding beoogt vooral de inschakeling van het Verenigd Koninkrijk in het systeem.

Men kan het niet verhelen dat de bindende harmonisering van monetaire en economische politiek een afstand van soevereiniteit betekent in een vitaal domein van de economie ; alsook in bepaalde sociale sectoren, zoals loonpolitiek en overheidsbudget. Het veronderstelt dan ook een begin met de EG-integratie op politiek vlak. De EG staat dus voor een historisch kruispunt van wegen : ofwel zich beperken tot landengroepen die zich aaneensluiten onder vorm van een gemeenschappelijke markt met vrij verkeer van goederen, diensten en mensen ; ofwel een monetaire en economische unie uitbouwen met een begin van politieke integratie, door gedeeltelijke afstand van soevereiniteit.

Kanselier Kohl, die vooralsnog aarzelend stond, komt nu resoluter naar voor en heeft recentelijk, samen met president Mitterand, zijn wil en steun te kennen gegeven voor vlugge verwezenlijking van een economische en monetaire unie (EMU). De ontwikkelingen in Oost-Europa hebben deze twee kernpartners klaarblijkelijk tot meer spoed en vastberadenheid aangezet. Hierbij steunen zij op de stelling dat alleen een steviger uitgebouwde EG haar historische taak van aaneengesloten ontwikkelingsimpuls tegenover een hervormd Oost-Europa kan waarmaken. Het zal zeer vlug blijken of zij deze verkondigde doelstelling ook willen hard maken bij middel van concrete plannen in de EG-ministerraad ; vooral inzake de middelen en de instrumenten voor de verwezenlijking hiervan.

Het Verenigd Koninkrijk staat vooralsnog negatief tegenover de Economische en Monetaire Unie omdat het offer van de soevereiniteitsafstand, d.w.z. het begin van politieke integratie, te groot is. De nostalgie over het imperiale verleden, de speciale relatie met de VS inzake buitenlands beleid, alsook het eilandcomplex, doen de vraag rijzen of het Verenigd Koninkrijk ooit mee zal opstappen naar de politieke toenadering, die als "sine qua non" geldt voor monetaire en economische integratie.

In de jaren die komen staan de volgende scenaria open :

- a. Het monetaire en economische integratieproject van de EG der twaalf komt niet verder dan de formulering van vage doelstellingen, waarbij de blauwdrukken bij gebrek aan politieke wil verzanden of geblokkeerd geraken in jarenlange, technische "marathons".

- b. Frankrijk en Duitsland ontpoppen zich als locomotief om een sterk uitgebouwde EG te verwezenlijken, waarbij ook de Beneluxlanden en enkele andere lidstaten aansluiten ; met afhaking van het Verenigd Koninkrijk, dat het houdt bij een louter commerciële opvatting van samenwerking.
- c. Frankrijk laat zich losweken uit de grootscheepse integratieprojecten en sluit zich aan bij het Verenigd Koninkrijk om de EG te houden bij een louter commerciële gemeenschappelijke markt.
- d. De EG kiest voor uitbreiding door opname van nieuwe, b.v. Oosteuropese lidstaten waarbij de verdieping van het integratieproject wordt verlaten. Daardoor schakelt de EG over naar een pan-Europese Vrijhandelszone.
- e. Scenario (a), (c) en (d) houden de mogelijkheid in dat het verenigd Duitsland zijn historische roeping van hegemoniale leider opneemt in "Mitteleuropa" waarbij West-Europa tot een commercieel Rest-Europa verzandt.

Ook in Duitsland zou het laatstgenoemde scenario in sommige kringen steun genieten. De Duitse cultuur is historisch ingeworteld in "Mitteleuropa" en wordt er zeer gewaardeerd. De Duitsers worden daar ook meer bewonderd dan in West-Europa, waar zij soms als arrogant overkomen. In een recent boek stelt M. Stürmer (ook raadgever van bondskanselier H. Kohl) dat het Duitsland van Adenauer gekozen heeft voor de "Westbindung". Dit sluit niet uit dat de "Mitteleuropäische" recentelijk aanhangers bijwint².

De macro-economische eigengereidheid en de monetaire alleengang buiten het EMS hebben tot heden geen eieren gelegd voor het Verenigd Koninkrijk. In vergelijking met Frankrijk, Italië en Duitsland noteert het eiland een trager economische groei zodat het nationaal produkt nu flink beneden dit van Italië ligt. De inflatiegraad ligt ongeveer op het dubbele van deze in Duitsland en Frankrijk. De handelsbalans manifesteerde een deficit van 4,8 % van het BNP in 1989. En om de pariteit van het pond te beschermen staan de intrestvoeten er beduidend hoger dan in de overige kernlanden van de EG.

Maar dit niet zo rooskleurig palmares mag ons niet doen vergeten dat het Verenigd Koninkrijk, in de toenemende financierisering van de westerse economieën, ook nog enkele troeven heeft zoals de internationale geld- en kapitaalmarkt van de Londense City.

² M. Stürmer, *Deutsche Fragen*, 1988.

4. De financiële markten

Sinds het begin van de jaren '80 noteert men in de financiële markten (d.w.z. de geld- en kapitaalmarkten) van het Westen een reeks van ingrijpende, functionele en institutionele veranderingen. Zij houden ondermeer ook een ontvoogding in tegenover de klassieke begeleiding of controle vanwege de (nationale) centrale banken en de Ministeries van Financiën. De afwezigheid van enige "surveillance" in deze vrije markten heeft tot gevolg dat er zich regelmatig mini-krachs voordoen om de uitschieters te corrigeren.

De veranderingen zijn het gevolg van ondermeer de volgende impulsen : deregulering of vrijmaking van het geld- en kapitaalverkeer, stijgende internationale vervlechting van de kapitaalmarkten, de verminderde rol van krediet- en kapitaalverstrekking door commerciële banken (desintermediëring), de meer directe kapitaalmobilisatie op basis van ander portfoliopapier dan de klassieke aandelen (de effectisering), alsook het lanceren van nieuwe financiële instrumenten (innovatie).

Tenslotte is er nog de toenemende afscherming tegen risico's uit hoofde van schommelingen in wisselkoerspariteiten en intrestvoeten, wat een vermenigvuldiging van financiële transacties en dus een toenemende financierisering van de westerse economieën veroorzaakt.

Door deze financierisering groeien de financiële markten uit tot een essentieel en steeds groter segment van de westerse economieën. Op het vlak van de financiële innovaties (vooral inzake effectisering met als gevolg de vermelde desintermediëring) kan men schematisch gezien drie verschillende tradities onderscheiden :

- a. De Anglo-Amerikaanse traditie die koploper is inzake kredietmobilisatie en kapitaalsaccumulatie op basis van hogervermelde innovaties.
- b. De Japanse en de Duitse traditie, die steunt op nauwe samenwerking tussen investeringsbanken, industrie en dienstensector inzake kapitaalvorming.
- c. De intermediaire traditie van Frankrijk, Italië, België, Spanje en Portugal, die het voorheen deden met sterke holdings voor kapitaalvorming en met commerciële banken voor kredietverschaffing, maar die recentelijk ook de toer opgaan van de effectisering met nieuwe financiële instrumenten.

Deze verschillende manier van kapitaalvorming in de westerse economie moge blijken uit de ongelijke ontwikkeling van de kapitaalbeurzen en van de commerciële intermediëring van de commerciële banken.

Eind 1989 was de totale beurswaarde, gerekend in miljarden Amerikaanse dollar, als volgt uitgegroeid: Japan 3.900 (beurskapitalisatie 150 %) en Verenigde Staten 3.100 (beurskapitalisatie 88 %). Het globale cijfer voor de EG-lidstaten is gelijk aan 1.800 miljard \$. Voor de EG-economieën vermelden we de landen die meer dan 100 miljard \$ halen: het Verenigd Koninkrijk 790, Frankrijk 286, Duitsland 280, Nederland 156, Spanje 112, Italië 103 miljard \$. De totale bankdeposito's en de daarop steunende commerciële bankintermediëring vertegenwoordigen in Japan 3.100 miljard \$, in de EG 2.300 miljard \$ en in de Verenigde Staten niet meer dan 1.600 miljard \$.

De graad van beurskapitalisatie of de verhouding tussen de globale beursenveloppe en nationaal produkt is ongeveer gelijk aan 85 % in het Verenigd Koninkrijk, tegenover slechts 25 % voor Duitsland en 26 % voor Frankrijk. In vergelijking met de Londense internationale beurs zijn de globale enveloppes op ons continent relatief onderontwikkeld gebleven. In Duitsland en Frankrijk is de beurs sinds enkele jaren nu ook in volle expansie.

De toetreding van het Verenigd Koninkrijk tot de geprojecteerde EMU, met als inbreng de know-how en de reikwijdte van zijn internationale financiële markt, zou aan het financieel-monetaire krachtenveld van de EG meer evenwicht bezorgen. Zoals de zaken nu staan domineert de industriële reus Duitsland (niettegenstaande de nog relatief onderontwikkelde kapitaalmarkt) het monetaire gebeuren in het EMS.

5. De herstructurering van het kapitaal

Sinds het begin van de jaren '90 hebben verschillende impulsen geleid tot een herstructurering van het kapitaal. Hierin is de Amerikaanse economie koploper.

In 1989 werden er voor een bedrag van 285 miljard \$ overnames genoteerd in vergelijking met 73 miljard \$ in 1983. Maar sinds 1989 is de concentratie en de assertiviteit van het kapitaal ook in versnelling gekomen in de volkshuishoudingen van de EG. Verschillende stimuli hebben hiertoe bijgedragen.

Als eerste factor vermelden we de toenemende internationale vervlechting (internationalisering) van de financiële markten alsook hun enorme volumegroei (financiarisering). De ondernemingen beschikken hierdoor over ruimere, meer gediversifieerde en vlottere financiële instrumenten om hun kapitaal te mobiliseren voor

schaalvergroting door overname van en fusie met andere bedrijven. De lancering van de zogenaamde *junk bonds* (obligaties met hoog risico) heeft ondermeer de markt voor overnamekapitaal gespijst. De financierisering van de economie verwijst niet alleen naar de volumegroei van de financiële markten; zij heeft daarenboven de financiële rendementscalculus aangescherpt en tot norm van algemene bedrijfsleiding verheven. Ondernemingen die vanuit financieel perspectief geacht worden te functioneren beneden peil, lopen het risico opgekocht te worden.

De ideologische ontwikkeling van de westerse volkshuishoudingen gevoed door de heropleving van de liberale ideeën, met benadrukking van het vrije marktmechanisme, laat de factor kapitaal assertiever optreden tegenover de managementsploegen der bedrijven. De overnames worden in vele gevallen ervaren als een penalisering voor de managementsploeg die de optimale produktiviteit in de praktijk niet haalt, zoals die wordt gespecificeerd in de financiële markten.

Door de financierisering van de economie, dringen de professionele analisten van de financiële markten, hun rendementscriteria nu meer op aan alle andere economische sectoren.

Niet alle overnames brengen na het doorvoeren van de operatie het verhoopte financieel rendement. Immers, de korte termijn horizon van de financiële markten is geen feilloos criterium gebleken bij economische activiteiten, (bv. sommige industriële- of dienstenbedrijven) waar de produktiviteitsontwikkeling meestal verloopt volgens trager rijpingsprocessen en dus ook rekening moet houden met andere factoren en elementen.

In de EG-zone is de fusie- en overnamebeweging in versnelling gekomen door het project-1992 dat de gemeenschappelijke markt zal voltooiën. Belangrijk in dit aspect is de enorme toename van transnationale fusies en overnames in de EG, d.w.z. het samengaan of het overnemen van bedrijven in andere lidstaten.

De globale enveloppe besteed aan deze transnationale, of EG-overnames alleen bedroeg er in 1989 de som van 55 miljard \$. Frankrijk en Duitsland waren hierbij de belangrijkste initiatiefnemers. In het Verenigd Koninkrijk werden voor 23 miljard \$ Britse bedrijven opgekocht door transnationale investeerders, terwijl de Britten zelf zeer actief Amerikaanse bedrijven overnamen in de Verenigde Staten.

De toename van overnames heeft ook te maken met de sectoriële verschuiving in de transnationale vervlechting. In de jaren '60 en '70 was de transnationalisering hoofdzakelijk toegespitst op de industriële ondernemingen, terwijl in de jaren '80 de dienstenbedrijven (banken, verzekeringen en distributiebedrijven) aan de beurt kwamen.

In deze sectoren vergt de opbouw van een cliënteel een jarenlange inspanning zodat externe groei van de onderneming door overnames van een gevestigde bedrijf een meer directe en efficiënte weg is van marktpenetratie. De opkoper van een bestaand bedrijf heeft in deze sectoren een klaarder zicht op de rendabiliteit van de transactie en boekt vooral ook een vlugger resultaat dan bij het opstarten van een nieuw filiaal die de markt nog moet opbouwen.

De intensiteit van de overnames en fusies hebben de machtsverhouding tussen kapitaal (of investeerders) en management in de bedrijven gewijzigd; dit ten gunste van de factor kapitaal. Hierdoor wordt de "managerial revolution" die zich een halve eeuw geleden in de Verenigde Staten heeft voltrokken, gedeeltelijk terug geschroefd. Toen namen beroepsgeschoolde managers het initiatief over van de kapitaalbezitters. Deze "managerial revolution" werd ondermeer mogelijk gemaakt door het feit dat in vele bedrijven het kapitaal gespreid was over vele aandeelhouders, zodat management voor een gefragmenteerd actionariaat stond. De toenemende concentratie van kapitaal in de financiële markten in de handen van institutionele beleggers (pensioenfondsen, verzekeringen, mutualiteiten, enz.) die zich laten begeleiden door financiële analisten en hun korte termijn criteria, hebben een kering veroorzaakt in de machtsverhouding.

In de EG behoort de financiële en economische vervlechting van de volkshuishoudingen dus niet uitsluitend tot de officiële instanties zoals Ministerraad, Commissie en Parlement. Sinds 1985 hebben zich vooral ook nieuwe actoren zoals 'de privé-ondernemingen aangemeld, die aansturen op groter vervlechting van de productie-eenheden, de dienstenbedrijven en hun markten. Hierbij is ook de voorkeur van de consument, die uit is op een gediversifieerde keuze-mogelijkheid van internationale goederen en diensten, een niet te verwaarlozen impulsfactor. De culturele diversiteit van het Europese aanbod inzake smaak en kwaliteit lijkt bij de veeleisende consument en producent van de EG geen handicap te vormen zoals vroeger werd gevreesd. Integendeel, de schaalvergroting gekoppeld aan culturele diversiteit verhoogt de capaciteit tot mededinging, alsook de transnationale keuzemogelijkheid van producent en verbruiker, op voorwaarde evenwel dat zich geen prijsverstorende oligopolies vormen.

III. "THE DECLINE OF AMERICA ?"

1. Situering van het debat

Het debat over "the decline of America" is in het intellectuele en academische milieu van de Verenigde Staten recentelijk uitgegroeid tot een modeverschijnsel. De meest prestigieuze "think tanks" voeden de kritische zelfondervraging over de hegemoniale status in colloquia en "workshops". Ook meer vulgariserende publicaties hierover behoren nu tot de toppers in de verkoopslijst³. Terwijl vorige studies met revisionistische strekking de erosie van de hegemoniale macht in het internationale krachtenveld tot onderwerp van studie namen (zoals bv. D. Calleo, *The Imperious Economy*, 1982 en R. Keohane, *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy*, 1984) wordt in het huidige debat de ontwikkeling van de Amerikaanse economie zelf op de korrel genomen. Het huidige debat heeft de publieke aandacht verschoven van de hegemoniale aanspraak naar de (verminderde) capaciteit om met overtuiging en succes hegemoniaal op te treden. De kern van het debat is economisch, met als nevenvraag, in welke mate de militarisering van het denken en handelen, de politieke idealen van deze grote mogendheid heeft uitgehold en haar materiële superioriteit heeft aangetast.

2. De verschuiving in de financiële stromen

Deze nog dominante volkshuishouding wordt sinds jaren geplaagd met taaie en dus moeilijk te saneren macro-economische onevenwichten :

- a. De Amerikaanse samenleving vertoont, in vergelijking met de andere kerneconomieën van het Westen, een uitzonderlijk lage spaarquote ; wat de vernieuwing van het kapitaal in het produktie-apparaat trager laat evolueren dan voorheen. De sterk toegenomen stroom van inwijkelingen uit Latijns-Amerika en Azië brengt een stijgend aantal (meestal ongeschoolde) arbeidskrachten op de arbeidsmarkt, wat tot de relatieve kapitaalverdunding van de kapitaal-arbeidscoëfficiënt bijdraagt.
- b. De exuberante bestedingsdrift van de consumenten heeft ook een echo-effect in de politieke druk voor fiscale ontlasting, zodat het federaal overheidsbudget een moeilijk af te bouwen deficit vertoont.

³ Onder meer de boeken van de historicus P. Kennedy, *The Rise and Decline of the Great Powers*, 1988 en van de publicist W. Pfaff, *Barbarian Sentiments : How the American Century Ends*, 1989 hebben furore gemaakt.

- c. De verminderde competitiviteit van de Amerikaanse ondernemingen tegenover de gunstige prijs-kwaliteit-verhouding geboden door het internationaal aanbod, schakelt de import-exportbalans om in een beduidend extern handelsdeficit. Sinds het begin van de jaren '80 vertoont de externe lopende balans van de Amerikaanse economie een deficit, dat niettegenstaande de aanzienlijke afwaardering van de dollar na de piek van 1985, maar traag afneemt. De twee andere industriële mededingers op wereldvlak, met name Japan en Duitsland, produceren daarentegen aanzienlijke externe surplussen.

Tabel 3 : De externe lopende rekeningen (a)

	1985	1987	1989
Verenigde Staten	-114,4	-160,6	-99,1
Japan	49,1	88,2	65,0
EG-12	19,3	32,6	5,0
Duitsland	16,1	43,7	62,0

(a) In miljarden dollar

Bron : OESO, Economische Indicatoren, 1990.

Voor de financiering van het driedubbele Amerikaanse deficit (tussen sparen en investeren van gezinnen en ondernemingen ; tussen belastingsinning en overheidsuitgaven van de federale regering ; tussen de internationale lopende inkomsten en bestedingen) wordt de Amerikaanse economie meer en meer tributair van het buitenlands wereldsparen dat circuleert in de internationale geld- en kapitaalmarkten. Bovendien de reeds hogervermelde stimuli, hebben ook de Amerikaanse deficits bijgedragen tot de lancering van nieuwe instrumenten, tot de enorme volumegroei en tot de internationalisering van de financiële markten. Daarenboven heeft deze ontwikkeling impulsen gegeven tot de herschikking van de internationale investeringsstromen.

- a. In 1980 bedroegen de buitenlandse directe investeringen in de Verenigde Staten een bedrag van 83,1 miljard \$, dat in 1988 aangroeide tot 328,8 miljard of een toename 295,7 %⁴. Hiervan namen de EG der twaalf 193,9 miljard voor hun rekening, met het Verenigd Koninkrijk als koploper met 101,9 miljard, gevolgd door Nederland met 48,9 miljard en Duitsland met 23,8 miljard \$. De twee

⁴ De hiernavolgende cijfers werden overgenomen uit *Survey of Current Business*, september 1989, US Department of Commerce, Washington.

belangrijke niet EG-buitenlandse investeerders in de VS zijn Japan met 53,3 miljard en Zwitserland met 15,9 miljard \$. De geregistreerde inkomsten op deze investeringen beliepen in totaal 16,7 miljard \$.

- b. De Amerikaanse directe investeringen in het buitenland bedroegen in 1980 het bedrag van 215,3 miljard dollar dat aangroeide tot 326,9 miljard in 1988 of met 51,8 %. Hiervan is 153,3 miljard in Europa (EG plus andere Europese landen) geïnvesteerd. De Amerikaanse buitenlandse investeringen produceerden in 1988 een geregistreerd inkomen van 48,3 miljard \$.

De Amerikaanse directe investeringen in het buitenland kennen dus een vertraagde groei, maar produceren relatief meer (driemaal meer !) geregistreerd inkomen, in vergelijking met de buitenlandse investeringen in de Verenigde Staten. Deze verhoudingen laten vermoeden dat de Amerikaanse ondernemingen financiële middelen, onder vorm van winst repatriëren uit hun buitenlandse filialen ; dit bij middel van een aangepaste kost-en-prijs aanrekening tussen hoofdkwartier en filiaal. De buitenlandse investeringen in de Amerikaanse economie daarentegen, bevinden zich nog in de (relatief moeilijke) opbouwfase en werken minder met nieuwe filiaalvorming. Zij doen het met fusie en overname van Amerikaanse, gevestigde bedrijven. Deze strategie laat uiteraard minder geregistreerd inkomen repatriëren op de uitgevoerde participatie ; althans in de beginfase.

Indien we de jaarlijkse evolutie van de globale, externe, netto financiële stromen van de vier meest internationaal gerichte economieën samentellen, sinds het jaar 1983 (waarop zich voor de VS de ommekeer naar afbouw van de surplusstromen en de opbouw van deficitstromen voordeed, terwijl Duitsland en Japan hun surplus begonnen op te stapelen) komen we tot de cijfers vervat in tabel 4.

Tabel 4 : Cumul van externe financiële stromen (a)

	1983	1986	1988	1990(b)
Japan	20	179	291	473
Duitsland	26	87	199	472
Verenigd Koninkrijk	55	160	162	164
Verenigde Staten	107	-279	-544	-1.074

(a) In miljarden dollars : deficitstroom (-), surplus stroom (+).

(b) Raming overgenomen uit de Bank of England Quarterly, Londen.

Alleen reeds gezien vanuit deze cijfers voor de vier buitenlandse actievelingen van de westerse economie, hebben de internationale financiële markten steeds meer middelen te versassen, dit om de Amerikaanse deficitstromen met beschikbare middelen uit vermelde surplusen en andere bronnen van het wereldsparen te financieren. De financiële markten hebben vooralsnog voldoende vertrouwen in de Amerikaanse economie. Maar zij schermen zich sinds jaren af tegen het risico voortspruitend uit soms beduidende schommelingen in wisselkoersen en onvoorspelbare trends in de intrestvoeten, bij middel van swaps, warrants, enz. Om redenen van veiligheid en noodzaak wordt tevens een stijgend deel van deze externe financiële stromen verhandeld in andere munten dan de Amerikaanse dollar.

Op basis van de ingrijpende verschuiving in de financiële externe stromen, wordt het steeds problematischer om de nationale munt van een deficitopbouwer als geprivilegieerde sleutelvaluta (rekenmunt) te handhaven. In sommige economenkringen van de Verenigde Staten, de EG en Japan werden reeds blauwdrukken uitgewerkt om het toekomstig internationaal monetair stelsel om te schakelen naar een systeem dat zou steunen op een driepikkel, d.w.z. op de Amerikaanse dollar, op de kernmunt van het EMS (Duitse mark) en op de Japanse Yen. Tot heden is het bij academische gedachtenspels gebleven. Maar indien het EMS in de naaste toekomst zou uitgroeien tot een volwaardige EMU maakt dit plan een goede kans van concrete verwezenlijking. In dit geval zou de Ecu in de toekomstige EMU internationale kandidaatmunt zijn.

De toename van de buitenlandse investeringen hebben in de publieke opinie van de Verenigde Staten reeds enige deining verwekt. Alhoewel de buitenlandse investeringen er in globa slechts 7 % van de Amerikaanse kapitaalsvoorraad betekenen (wat in vergelijking met de open Westeuropese economieën nog niet zo denderend lijkt), komt deze vreemde inworteling in nationalistische kringen over als onaangename ervaring. Vooral de Japanse investeringen, met opkoop van enkele prestigebedrijven, lopen in de kijker. Dat in deze perceptie, die in sommige gevallen omslaat naar "nippophobia", de volkerenpsychologie, de culturele verschillen en de historische trauma's een rol spelen, moge blijken uit de cijfers. De landen met een historische traditie in de Verenigde Staten, zoals het Verenigd Koninkrijk en Nederland, komen met belangrijker investeringsenveloppen minder in het publieke blikveld.

3. De interne functionering van de economie

In de academische debatten en colloquia over de problemen en onevenwichten van de Amerikaanse economie wordt doorgaans een onderscheid gemaakt tussen de macro-economische factoren en tussen stoorsverschijnselen op micro-economisch vlak.⁵ We hebben reeds eerder gewezen op de macro-economische onevenwichten (tussen sparen en investeren, alsook tussen de federale overheidsuitgaven en de fiscale inningen) die voor een deel althans erfenis zijn van president Reagan's populistisch beleid. De monetaire gevolgen hiervan zijn voldoende gekend. Na een piek van overwaardering in 1985 wordt de dollar gedwongen tot een diepe dalvaart; met ter bescherming tegen een zogenaamde "harde landing", de gedwongen oplifting van de intrestvoeten.

Onzes inziens wortelen de problemen evenwel dieper, met name in het hart van de Amerikaanse nijverheid. De competitieve verzwakking van de Amerikaanse industrie is niet te verklaren vanuit macro-economische variabelen en beleidsopties. Zij geniet immers een gunstige vennootschapsbelasting, minder overheidsinmenging in het bedrijfsleven (deregulering) dan in de EG; en in sommige sectoren een niet te onderschatten tarifaire afscherming (protectie) tegen de invoer uit het buitenland.

Vanuit historisch gezichtspunt is de Amerikaanse industrie gangmaker geweest voor enkele essentiële innovatieve projecten waarin zij dan ook de verdiende successen heeft geboekt.

- a. Zij was de eerste die de factor arbeid vlotter bezoldigde met relatief hoge lonen.
- b. Deze optie zette de ondernemingen onder economische druk om technische innovaties door te voeren alsook tot systematische vondsten (bv. het Taylorisme) om aan de gewenste verhoging van arbeidsproductiviteit te komen.
- c. De relatief hogere beloning van arbeid schiep de nodige koopkracht bij een steeds talrijker wordende groep consumenten om de nijverheid om te schakelen naar een systeem van massaproductie. De industrie van de automobiël, de koelkast, de badkamerinstallatie, de radio, enz. zijn hiervan treffende voorbeelden. Het genie van Henry Ford bestond erin te beseffen dat de automobiëlindustrie, rekening houdend met de technische vooruitgang, de beperkte markt van de koopkrachtige

⁵ De "think tanks" die deze problemen op indringende wijze analyseren zijn ondermeer: The Brookings Institution, the Institute for International Economics en The American Enterprise Institute, allen gevestigd in Washington. Ook in de publicaties van het Parijse Centre d'Etudes Prospectives et d'Information Internationales (CEPII) vangt men echo's op van het debat.

burgerij moest doorbreken. Hierdoor kon zij een schitterende carrière tegemoet gaan met een massaproduct. De massa-industrie, ondermeer deze van de automobiel, is decennia lang de trots en de gangmaker geweest van de Amerikaanse economie.

- d. In de Verenigde Staten zijn de methoden van "scientific management" voor het eerst op ruime schaal doorgevoerd. De talrijke scholen van "business administration" werden druk bezochte opleidingscentra voor toekomstige professionele bedrijfsvoerders. Tot halfweg van de jaren zeventig gingen ook vele buitenlanders het daar graag leren.
- e. De Amerikaanse industrie is voor het eerst de internationale "produktiecyclus" begonnen waarmee, op basis van filiaalvorming in het buitenland, eenzelfde product in verschillende markten opeenvolgend wordt gelanceerd. Hierbij fungeert de (ruime) nationale markt als technologische starter, die de verbruiker receptief maakt voor de innovatie; zodat de opening naar de opeenvolgende buitenlandse afzetmarkten een geroutiniseerde winst (d.w.z. zonder veel researchkosten) afwerpt.

Tot voor kort stond de Amerikaanse industrie model voor de rest van de westerse wereld. De competitieve verzwakking op de wereldmarkt en vooral ook op de eigen markt heeft het model enigszins ontluisterd. De voorsprong van de Amerikaanse industrie op haar Europese en Japanse mededingers nestelt zich vooralsnog in een relatief klein segment (ongeveer 15 % van het totaal) zoals ruimtevaart en communicatietechnologie, bv. informatica en enkele aanverwante bedrijven. Deze weten hun R & D gefinancierd door overheidsbestedingen, vooral vanwege de militaire leiding in het Pentagon. Maar omwille van de geopolitieke verschuivingen is te verwachten dat het industrieel-militair complex minder middelen toegespeeld krijgt. Het comparatief voordeel van deze technologische speerpunt sector komt dus op de helling te staan door de in het perspectief gesteldeerschikking van overheidsmiddelen.

Het grootste probleem ligt evenwel in de overige 85 % van de nijverheidssector, d.w.z. in de industrie die voor de massa produceert. Een steeds groter aantal buitenlandse en binnenlandse koopkrachtige verbruikers worden ontrouw aan de Amerikaanse producten en verkiezen, om redenen van prijs-kwaliteit verhoudingen, de buitenlandse producten. In verschillende gamma's van producten is de vroegere reclamestunt "America the first and the best" een holle slogan geworden. De nationale automobielindustrie en andere meer, zien hun eigen afzet sinds jaren afbrokkelen tegenover de opmars van buitenlandse producten. Er loopt dus iets mis in het hart van de Amerikaanse industrie.

Volgens mijn inzicht is een van de hoofdfactoren het groeiend dualisme, d.w.z. de toenemende opsplitsing tussen speerpuntsector en massa-industrie, met een schadelijke vervreemding tussen beide. Hierdoor is de spreiding (*trickle down*) van de technologische innovatie, vanuit de speerpunt sector naar de andere geledingen van de industrie, aan het verzwakken. De Verenigde Staten produceren, met ruimschootse overheidssteun, een ononderbroken stroom van technische innovaties die vooral gericht is op een relatief klein aantal excellentiepolen, zoals communicatietechnologie, ruimtevaart, biogenetica, enz. Ongeveer 90 % van de technologische innovaties nestelen in enkele grote bedrijven. Het universitaire speurwerk kent dezelfde concentratie. Zowat 88 % van de spitstechnologische vondsten worden opgespeurd in een klein aantal (prestigieuze) universiteiten.

Ter illustratie : ongeveer 80 % van de ontwikkelingsresearch in de informatica, gespijsd door weelderige overheidsmiddelen, gaat naar vijf universitaire centra : Stanford, Berkeley, Cornell, Caltech en MIT ; zowat 60 % van de overheidsgefinancierde research in semi-conductors gaat naar MIT, Stanford, Berkeley, Cornell en Carnegie-Mellon. Deze hyperconcentratie van financiële middelen, van menselijk researchpotentieel en van incubatiecapaciteit inzake complexe spitstechnologie in enkele grootbedrijven en researchcentra, veroorzaakt in dit domein een *brahmanisering*, die onvoldoende "bruikbare" vruchten afwerpt voor een groot deel van de massa-industrie. Enkele van de meest kostbare spitstechnologische vondsten vinden hun weg niet naar de industriële middenmoot omdat aldaar de ateliers en ook de laboratoria over onvoldoende "high tech" personeel beschikken om de vereiste aanpassingen uit te voeren. De transmissieschakel van de spitstechnologie naar de industriële middenmoot draait dus op een vertraagd ritme. De doorstroming blijft (te) beperkt.

In enkele grote bedrijven en prestigieuze researchcentra is de technologische vernieuwing een steeds meer gesloten wereldje en doel op zichzelf geworden. Een goed deel hiervan is alleen bruikbaar voor militaire doeleinden, waar de kosten-baten-analyse een geringere rol speelt. In vele filières van fundamentele research in de VS, heeft de intellectuele conceptie van het project prioriteit op de "feasability" op ruimer schaal. Een steekproef wees uit dat 80 % van de structuurfouten bij de industriële produktie te wijten zijn aan conceptiefouten en de overige 20 % aan fabricagefouten⁶.

⁶ "US Manufacturers learn the hard lesson of simplicity", Business week, 29 februari 1988.

De verzwakte doorstroming naar de middenmoot en naar de KMO's, omwille van onbruikbaarheid, van de prohibitieve kosten en van het onvoldoende menselijk potentieel, heeft als gevolg dat vele fabricagemethodes de competitie niet aankunnen met Europese en Japanse bedrijven. Volgens de *National Science Foundation* besteden de Amerikaanse bedrijven met minder dan 1.000 werknemers in de metaalconstructie (die 87 % van het geheel vertegenwoordigen) niet meer dan 3 miljard dollar aan research voor de jaren 1983-85 ; dit was iets minder dan het researchbudget van IBM alleen. De Amerikaanse KMO in de sector van machinale outillering was slechts voor één derde computer-gestuurd tegenover twee derden in Japan ⁷

In de kerneconomieën van de EG en in Japan liggen de verhoudingen op dit vlak gunstiger. Er komen in de spits technologie van de grote bedrijven misschien minder prestigieuze uitschieters voor, maar de spreiding van de vernieuwing over het geheel van de industrie ligt er gunstiger. Hetzelfde geldt voor de gemiddelde researchcentra en voor de universitaire opleiding die, in Japan en in Europa voor de ruime middenmoot, op hoger peil ligt. Zij is ook competitiever dan in de Verenigde Staten. De Europese research en universitaire opleidingscentra die de Amerikaanse "brahmanisering" achterna willen, doen er goed aan om eerst de globale, d.w.z. de sociale en economische consequenties ervan in te schatten. In vele internationale studies, ondermeer van de OESO, worden vooral de globale financiële volumes besteed aan R & D als indicator genomen. Uiteraard is de totale enveloppe niet onbelangrijk. Onzes inziens is de (efficiënte) allocatie (pyramidaal en sectorieel) gezien vanuit de ontwikkelingsresultaten belangrijker.

Het is ook wel treffend dat de landen die aanzienlijke financiële middelen en wetenschappelijke onderzoeksactiviteiten inzetten voor militaire prestigeprojecten (de Verenigde Staten, de Sovjetunie, ten dele het Verenigd Koninkrijk), hiervan niet zoveel bruikbare technologische vruchten plukken voor hun productie-apparaat in zijn geheel genomen. De verliezers van de Tweede Wereldoorlog (Japan, Duitsland en ten dele Italië) die (verplicht) nucleaire dwergen bleven en dus minder meededen met deze onvruchtbare hyperconcentratie, vertonen een efficiënter technologie-spreiding en doen het klaarblijkelijk beter.

⁷ "Information Technology : Critical Trends and Issues in R & D", O.T.A., Washington, 1985.

De Amerikaanse schoolopleiding voor de massa (in basisonderwijs, in secundair onderwijs en in de 3.000 colleges van HOBUs) laat meer en meer te wensen over. Een recente enquête die aan het licht bracht dat ongeveer 18 % van de Amerikaanse bevolking functioneel analfabeet is (en dit niet alleen bij de negroes en Latijns-Amerikaanse immigranten) heeft voor heel wat deining in de beleids- en onderwijskringen gezorgd. Zij kunnen wel eenvoudige teksten lezen en schrijven, maar de vele technische instructies die hen zou moeten informeren over de taak aan bv. de gecomputeriseerde band, gaat boven het petje. In de hogere cycli van de universitaire opleiding (bv. doctoraatsniveau) en in het academisch corps, noteert men een beduidende daling vanwege ingezetenen (Amerikaanse geboorte) en een sterke stijging van buitenlanders, in sommige instellingen tot de helft.

De allocatie van het hooggeschoold menselijk potentieel in de schoot van de bedrijfspyramide der grote bedrijven lijdt aan dezelfde dysfunctionele distributie. Een vooraanstaand topmanager liet zich in een "workshop" volgende ondeugende maar misschien rake metafoor ontvallen : indien de Amerikaanse industrie een topingenieur aanwerft, wordt deze in research ingezet ; indien hij zich minder ontplooit, wordt hij ingeschakeld in de afdeling ontwikkeling van produkten ; indien een ingenieur niets speciaals te bieden heeft, vindt hij wel een plaats in de (massa)productie. Vele filialen van Amerikaanse bedrijven in Japan, halen daar betere resultaten dan in de Verenigde Staten, aangezien het Japans menselijk potentieel er een vruchtbaarder spreiding kent. De Amerikaanse strategie i.v.m. de aanwending der middelen (menselijke en financiële) in de spurcentra voor R & D is dus problematisch.

In sommige produkten, zoals de automobiel, de electronica voor kantoor en voor huisgebruik, enz., is de technologische gap nu omgeslagen in het nadeel van de Amerikaanse massa-industrie. Hierdoor ontwikkelt zich een tegenovergestelde productiecycclus : na het op punt stellen van het produkt in de eigen nationale markt, lanceren de Europese en Japanse bedrijven hun produkten nu op de Amerikaanse markt. Een voldoende aantal Amerikaanse verbruikers pikken in op de gunstiger prijs-kwaliteit verhouding ; zodat het onevenwicht in de industriële handelsbalans moeilijk met dollarafwaardering alleen te corrigeren is.

Tenslotte past hier nog een woord over de Amerikaanse technieken van management die in West-Europa tot het einde van de jaren zeventig model stonden. Sedertdien ziet men ook in Europa de beperktheid, wegens de historisch-culturele eigenheid, van het Amerikaans managementsysteem beter zitten. Vooral het succes van het Japanse model

heeft hierin als ogenopener gewerkt. De relaties tussen overheid en bedrijfsleven, tussen werknemer en werkgever alsook tussen top, middenmoot en basis van het menselijk potentieel van de ondernemingen liggen in Europa anders dan in de Verenigde Staten⁸. In zijn boeiende analyse heeft de INSEAD-specialist A. Laurent aangetoond hoe in Europa sommige technieken zoals "management by objectives" na enkele jaren een verschuiving in de conceptie en in de praktijkervaring ondergaan. In de Franse, Duitse en zelfs in de Engelse cultuurzone wordt MBO iets anders onder stuwning van de eigen culturele en sociale nationale karakteristieken. Dus ook inzake het systeem van management is de "Europa-zwanger-van-Amerika-thesis" over haar piek. Europa ontwerpt nu terug modellen die wortelen in de eigen historische en culturele identiteit. Europa gaat terzake de toer op van culturele diversiteit, wat in onze wereld (waarin de cosmopoliete modellen der supermachten aan hegemonie-verlies leiden) een hoopvolle synergie kan verwekken.

De financierisering van de Amerikaanse economie is verder gevorderd dan in Europa, met het gevolg dat overnames en fusies een belangrijke bedrijvigheid op zichzelf uitmaken. De louter financiële rendementscriteria op relatief korte termijn, die deze operaties stuwen, zijn niet steeds vruchtbaar voor het industrieel weefsel op lange termijn. De verkorting van de tijdshorizon heeft reeds het normale ontwikkelingspad beknot van sommige bedrijven. Op dit ogenblik lijkt zin voor evenwicht niet de sterkste zijde te zijn van de Amerikaanse economie, ook niet in het micro-economische krachtenveld.

Het aan gang zijnde Amerikaans debat over "decline" brengt de problemen ook op geopolitiek vlak aan het licht met een heftigheid en openheid die deze grote bondgenoot eigen is. Het debat vergemakkelijkt het inzicht van deze zelfbewuste natie dat zij niet blijvend en in alles model kan staan voor de westerse wereld ; en dat zij ook kan leren van andere culturen in vruchtbare synergie met de hare. Indien de Europese bondgenoten zich met bekwaame spoed inwerken in de nieuwe historische opgave die voor ons ligt, kunnen beide continenten in gelijkwaardige samenwerking, de wereld beter helpen maken.

⁸ Voor een uitgebreider betoog verwijzen we naar onze studie over "Management Styles and Theories : Cultural Diversity", Centrum voor Economische Studiën, 1988 ; alsook naar D. Bollinger & G. Hofstede, *Les différences culturelles dans le management*, Parijs, 1987. Het pionierswerk in dit domein is van A. Laurent "The Cultural Diversity of Western Management Conception" in *International Studies of Management and Organization*, n° 1-2, 1983.

IV. HET NIEUWE OOST-EUROPA

1. De onverwachte omwenteling

De langzame evolutie in Polen en in Hongarije, gevolgd door de revolutionaire gebeurtenissen in de herfst van 1989 in Oost-Duitsland, Tsjecho-Slovakije, en in mindere mate ook in Roemenië en Bulgarije, hebben een herschikking veroorzaakt in de geopolitieke en ideologische kaart van Oost-Europa. De Sovjetunie heeft haar ijzeren greep op de vroegere satellieten gelost. Hongarije en Oost-Duitsland hebben reeds een volksvertegenwoordiging gekozen en een regering aangesteld. De vroegere communistische partij is er gemarginaliseerd en bevindt zich in de oppositie. Tsjecho-Slovakije zal weldra volgen. In Roemenië blijft de situatie troebel. De regering in Polen steunt op een coalitie waarin de democratische vertegenwoordiging sleutelposities heeft veroverd. Maar de democratisering van de mentaliteit en van de verschillende maatschappelijke geledingen zal nog jaren inspanning vergen : met vallen en opstaan.

2. De sociale en economische uitdaging

De Oosteuropese landen staan voor een driedubbele opgave :

- a. De overschakeling van een monopolie-partijsysteem naar een staatssysteem gebaseerd op ideologisch en politiek pluralisme.
- b. De vrijmaking van de economie en de privatisering van de produktiefactoren (vermogen).
- c. Na de regimewisseling van de top begint de dieptewerking naar de basis toe. In het collectief stelsel was het volk gedurende vier decennia ontroefd van elke vorm van initiatiefname. Nu begint de heropvoeding tot verantwoordelijkheid.

In Oost-Duitsland zal deze ontwikkeling het snelst verlopen, als gevolg van de in perspectief gestelde en spoedige vereniging met de Bondsrepubliek. De eenmaking zal van haar wel financiële inspanningen vergen. Maar deze zullen ruimschoots worden gecompenseerd door de gestegen groeikansen voor de ondernemingen uit hoofde van de marktverruiming. De opgespaarde en tot heden grotendeels steriel gebleven spaargelden van Oost-Duitsland zullen in de aangekondigde monetaire unie der Duitslanden aanleiding geven tot verbruiksgestimuleerde groei. Om de inflatoire drift hiervan te breidelen, zal de intrestvoet naar boven worden aangepast. Alles laat vermoeden dat het verenigd Duitsland, met zijn 80 miljoen inwoners, de economische locomotief wordt van "Mitteleuropa". De eenmaking zal niet voor iedereen broederlijke rozegeur en

maneschijn brengen. De Oostduitse werknemers en managers zullen bij de inschakeling in het westers arbeidsritme weleens de adem verliezen. Maar hun verbruiksaspiraties moeten nu eenmaal worden geschraagd door de opvoering van hun inzet en hun produktiviteit. Ook in de Bondsrepubliek zullen zich nog enkele oprispingen manifesteren ; maar de nostalgie van het grootse nationale verleden kan mettertijd veel wonden helen. De koude oorlog was voor de Duitsers broederoorlog. Deze nachtmerrie is nu voorbij.

De landen van het Oostblok tellen in totaal 111 miljoen inwoners (zie tabel 5). Volgens raming bedroeg in 1989 de optelsom van de zes nationale produkten 695 miljard dollar, d.w.z. 10 % minder dan het nationaal produkt van Italië. Het gemiddeld inkomen per inwoner lag het hoogst in Oost-Duitsland, met 9.400 \$ per hoofd. Dit was in 1989 ook het gemiddeld inkomenspeil van Spanje. Indien we het gemiddeld inkomen van de vijf overige landen vergelijken met Oost-Duitsland (gelijk gesteld aan indexbasis 100) bekomen we volgende rangschikking : Bulgarije 57,6 % ; Tsjecho-Slovakije 80,8 % ; Hongarije 69,2 % ; Polen 58,5 % en Roemenië 43,6 %.

Tabel 5 : Demografisch en economisch profiel Oostblok

Land	Nationaal produkt (a)	Bevolking (b)	Per capita index (c)
Bulgarije	50	9	57,6
Tsjecho-Slovakije	110	15	80,8
Oost-Duitsland	150	17	100,0
Hongarije	70	11	69,2
Polen	210	38	58,5
Roemenië	95	23	43,6

(a) In miljard \$.

(b) In miljoen.

(c) Referentie tegenover Oost-Duitsland (index = 100).

Bron : Verenigde Naties en eigen berekening.

De economieën van Oost-Europa waren ingeschakeld in de Comeconzone, maar bevinden zich sinds jaren, zonder uitzondering, in min of meer acute staat van stagnatie. In tabel 6 geven we voor het jaar 1988 de regionale spreiding van hun export weer.

Tabel 6 : Regionale spreiding van de exportstromen (a)

	Oost-Europa	Sovjetunie	OESO-blok	Ontwikkelingsl.	Andere
Bulgarije	18,1	62,8	6,4	9,1	3,7
Tsjecho-Slovakije	29,9	43,1	16,3	4,7	6,1
Oost-Duitsland	26,5	35,5	29,9	4,4	3,7
Hongarije	17,0	27,6	40,5	8,9	6,0
Polen	16,2	24,5	43,3	10,2	5,8
Roemenië	16,4	23,4	37,9	16,4	5,9
Sovjetunie	40,0	-	21,9	14,3	14,8

(a) In procent van de totale export.

Bron : Verenigde Naties, *Economic Survey of Europe in 1988-89*, Genève, 1989.

De totale export van het oostblok vertegenwoordigt ongeveer 4 % van de wereldexport, wat dus een marginaal aandeel betekent. De enorme natuurlijke rijkdommen van de zone maken haar minder tributair van grondstoffen uit de rest van de wereld. Trouwens, 60 % van de handel binnen de zone bestaat uit ruil van produkten van de basisindustrie en uit grondstoffen. In de geplande volkshuishoudingen van het oostblok werd export gepercipieerd en georganiseerd als dekking van geplande import.

De handelsvervlechting met de overige landen van Oost-Europa lag bij alle lidstaten van Comecon beduidend lager dan hun exportstroom naar de Sovjetunie. Deze laatste ligt het hoogst in Bulgarije en in Tsjecho-Slovakije.

In de export naar de OESO-zone waren Hongarije en Polen procentueel gezien koplopers ; maar Oost-Duitsland deed het inzake export nog beter, gezien vanuit het totale volume.

Uit hoofde van de economische vervlechting van het oostblok zal de losweking uit de vroegere geopolitieke en ideologische bindingen wel enige problemen stellen. De opvoering van de export naar de economieën van de OESO-zone zal moeilijk zijn, alleen reeds door het feit dat onze ontwikkelde economieën en onze veeleisende verbruikers weinig kooplust vertonen voor de minder afgewerkte produkten uit de Comeconlanden. Deze liggen vaak beneden het hier gewenste kwaliteitspeil. De Comeconzone zal dus onder intense ontwikkelingsdruk staan, mede door het feit dat verbetering in haar exportprestatie de aanbreng van buitenlands kapitaal kan stimuleren.

Sinds een vijftiental jaren vertonen de meeste oostbloklanden tegenover de economieën van het Westen een extern deficit, met aanzienlijke financiële schuld als gevolg. In tabel 7

illustreren we de actuele situatie.

Tabel 7 : Extern Financieel Schuldenprofiel van Oost-Europa en van de Sovjetunie, in 1988 (a)

Land	Schuld in verhouding tot export (b)	Intrestbetaling in verhouding tot export (c)
Bulgarije	205	14,1
Tsjecho-Slovakije	59	4,6
Oost-Duitsland	98	8,0
Hongarije	310	18,0
Polen	427	38,5
Roemenië	19	5,2
Sovjetunie	110	3,7

- (a) De export naar de OESO-zone.
 (b) Bij indexwaarde 100 is de schuldenpositie gelijk aan één jaar export; in Tsjecho-Slovakije bv. is deze 0,59 jaar export tegenover in Polen 4,27 jaar.
 (c) De jaarlijkse intrestbetaling uitgedrukt in procent van de jaarlijkse export.

Bron : Verenigde Naties, op. cit.

Polen en Hongarije staan dus op de internationale financiële markten het meest in het krijt, terwijl Roemenië snel bezig was zijn schuldenpositie af te bouwen na 1986. Polen en Hongarije genoten ook beduidende financiële steun vanwege hun uitgeweken bevolking. Indien men de externe schuld omrekenet, niet in exportwaarde maar vanuit de globale lopende internationale inkomsten, wordt de coëfficiënt 217 voor Hongarije en 320 voor Polen.

De internationale financiële markten die financieringsmoe waren geworden, gezien de economische stagnatie in Comecon, zullen het risicoschema waarschijnlijk herzien, vooral in die landen die ernstige saneringsplannen opzetten.

De herstructurering van deze planeconomieën, op basis van een omschakeling naar markteconomie met ingrijpende privatisering van het kapitaalvermogen in de ondernemingen en coöperatieven, is een opgave die zelden voorkomt in de geschiedenis. Dit bij uitzondering van de gecollectiviseerde Inca-volkshuishouding toen deze veroverd werd door Spanje. Het wordt dus een grootscheepse de-collectivisering zonder precedent in onze eeuw.

Al wie rondreist in Oost-Europa, kan ervaren dat de in perspectief gestelde omschakeling naar een markteconomie ideologische steun geniet vanwege de

professionele economen aldaar. De liberale renaissance die we beleefden in het begin van de jaren '80 in het Westen, heeft er een invloedrijke kring van discipelen gekweekt. Bij de radicale hervormers kan men schematisch gezien twee groepen onderscheiden :

- a. De groep die zich inspireert van het Skandinavische (vooral Zweedse) model.
- b. De groep die het heeft voor een sociaal gecorrigeerde markteconomie zoals die functioneert in de Bondsrepubliek, in Frankrijk en in de Beneluxlanden.

Polen is op 1 januari 1990 gestart met een gedurfd hervormingsplan van Vice-Premier en Minister van Financiën Leszek Baliecowicz. Met een buitenlandse schuld ten belope van 40 miljard dollar en een hyperinflatie die de prijsvorming van arbeid en kapitaal bestendig uit de haak haalt, is de afbouw van overheidssubsidies aan de bedrijven en hun privatisering een moeilijke opdracht. De ontmanteling van het monopolie der overheidscoöperatieën verloopt schoorvoetend en kan op niet veel medewerking rekenen van de lokale nomenclatura. De graduele invoering van marktprijzen voor de openbare nutsbedrijven (kolen, gas, electriciteit, openbaar vervoer) veroorzaakten een enorme prijsstijging, met een koopkrachtsverzwakking bij een groot deel van de bevolking. Een aantal bedrijven die het nu met minder of geen overheidssteun moeten doen, gaan over kop en creëren beduidende werkloosheid. De privatisering van eigendom en kapitaal blijft vooralsnog in de kartons steken ; enkele schuchtere initiatieven werden onlangs genomen.

Zoals bij elke schoktherapie zijn in de beginfase de ongemakken groter dan de baten. Het feit dat in Polen de hervorming ontsproten is uit een syndicale beweging, verhoogt de sociale gevoeligheid van de politieke achterban tegenover de sanerings- en privatiseringsoperatie.

De meest stugge tegenstand komt evenwel van de landbouwers. Zij beschouwen de hervorming als een beweging die hoofdzakelijk wordt gestuurd door stedelijk-industriële krachten (zoals Solidariteit van Lech Walesa) en waarin de (materiële) belangen van het platteland minder aan bod komen. Indien dit belangenconflict uitgroeit tot een kortsluiting, gaat Polen de weg op van de Latino-americanisering, d.w.z. de hervorming wordt geblokkeerd door economische stagnatie.

In Hongarije is men reeds langer op weg naar de liberalisering. En ook in Tjecho-Slovakije circuleren gelijkaardige de-collectiviseringsplannen. Een niet te onderschatten handicap is het gebrek aan concrete ervaring inzake bedrijfsvoering en management van privé-ondernemingen die voor een (vrije) markt werken en dus onder

efficiëntie-druk staan op basis van reële kosten en baten. In het leveren van technische bijstand en bij de overdracht van "know how", kunnen de ondernemingen van West-Europa een positieve rol vervullen. Deze samenwerking, gericht op de kwaliteitsverbetering van het managementpotentieel aldaar, kan een nuttige pre-investering zijn voor al wie deze onderneemt. Zij kan later vruchten afwerpen.

3. De (r)evolutie in het economisch denken

In de centraal geplande en gecollectiviseerde volkshuishoudingen van het Ootblok werden de maatschappijwetenschappen slechts geduld in de mate dat ze de ideologische beleidslijnen van het regime dekten met de mantel van de intelligentsia. Op het hoogtepunt van de koude oorlog hadden de sociologen, politicologen, sociale psychologen en economen er de keuze tussen deze infeodering of tussen monddood blijven. Vele van de knapste onder hen weken uit naar de universitaire centra van het Westen. In het milieu der economen kozen enkelen de weg van de "interne uitwijking" door zich toe te spitsen op de abstracte en louter theoretische optimaliseringsmodellen van de mathematische economie.

Halfweg van de jaren zestig deed zich hierin een verandering voor. De industrialisering, de intense verstedelijking, de collectivisering en motorisering van de landbouw die de rurale exodus stuwde, de inspanningen inzake verlengde scholing, alsook de professionalisering van het staatsapparaat hadden een complexer maatschappij geproduceerd met een andere beroepsbevolking. Zelfs de oude garde van communisten die zonder veel scholing in topfuncties waren opgeklommen, zagen het nut in van meer deskundige en wetenschappelijk onderlegde hulpkrachten. In Rusland omringde Eerste Minister Andrei Kossygin zich met een jonge schare van professionele economen. In Tsjecho-Slovakije werd toen de lentebloei van Dubzcek (1968) voorbereid; en ook in Hongarije werden de ideologische schroeven losser gezet.

Alhoewel de theoretische aanpak en accentlegging van deze eerste hervormers verschilden van land tot land hadden ze toch allen een gemeenschappelijk opzet, met name het communistisch regime methodologisch te verbeteren door het economisch efficiënter en sociaal billijker te maken. In Tsjecho-Slovakije publiceerde de toenmalige Minister van Economische Zaken Ota Sik, hierin bijgestaan door economen zoals Valtr Komarek en anderen, blauwdrukken voor hervorming met als vlag "De Derde Weg". Zij lieten de centrale planning en de globale collectivisering los (als radicaal alternatief van het kapitalisme) en schakelden over naar indicatieve planning; met in een beperkte sector,

een begin van de vrije markt. In het academiejaar 1967-68 gaf de Hongaarse econoom Janos Kornai in Stockholm een reeks van merkwaardige conferenties met als titel "De economie van de penurie."

Samen met anderen werkte hij in Budapest zijn fundamentele kritiek op de structurele penurie van het collectieve plansysteem verder uit en opende de weg naar een soepeler bestel⁹.

De repressieve politiek van Breznev legde de hervormingsklok overal stil. Na zijn dood nam Sekretaris-generaal Joeri Andropov, voormalig hoofd van de KGB, de teugels van het regime over. In zijn staf bevond zich ondermeer Gorbatsjov die enkele jaren nadien het sein zou geven voor nieuwe impulsen.

Ondertussen was de toestand evenwel grondig gewijzigd. De volkshuishoudingen van de Sovjetunie en van Oost-Europa kregen de terugslag van het beleid onder Breznev en bevonden zich in stagnatie. De nood liet zich voelen aan een meer insnijdende hervorming. In de ideologische opstelling van de economen had zich eveneens een kentering voltrokken. De zogenaamde "Derde weg" was in hun geest reeds een voorbijgestreefde halfslachtigheid.

Toen de omwentelingen zich in Oost-Europa in de herfst van 1989 voltrokken, werden de vroegere blauwdrukken over "marktsocialisme", d.w.z. van versoepeling in de planning door indicatieve prijsprikkels en meer initiatief voor de bedrijfsleiders, verlaten ten gunste van meer insnijdende neoliberale modellen. Hun bekommernis was niet meer het zoeken naar methodes om het communisme (economisch) te verbeteren, maar wel het vinden van de meest doeltreffende weg om het af te schaffen.

In Polen en in Tsjecho-Slovakije laten de economische raadgevers (ondermeer Jeffrey Sachs van Harvard en de vroeger uitgeweken economen Wladimir Brus en Kazimirz Laski) de ultieme communistische taboe los. Volgens hun opvatting is een fundamentele sanering van het economisch systeem alleen mogelijk door "privatisering" van de produktiemiddelen en van het vermogen. Versoepeling van het systeem door gedeeltelijke marktforming met prijsprikkels en ontbureaucratisering van het beheer brengt geen duurzame sanering zolang er ook geen vrije kapitaalmarkt komt, met het

⁹ De analyses van deze vermaarde econoom trokken de aandacht van buitenlandse deskundigen en werden later gebundeld in een ophefmakend boek : J. Kornai, *Socialisme et économie de la pénurie*, Parijs, 1984.

hieruitvolgend risico voor de ondernemers die hun eigen vermogen inzetten. Staatsambtenaren en managers van overheidsbedrijven zijn onvoldoende gemotiveerd om zich in het risico van de kapitalistische ondernemer te wagen. In Tsjecho-Slovakije groepeerde de ondertussen tot minister gepromoveerde econoom Valtr Komarek gelijkgezinde geestesgenoten. In Oost-Duitsland verloopt de ommekeer nog sneller en radicaler.

Ook in de Sovjetunie profileert zich een groep van economen rond Leonid Abelkin die neoliberale plannen smeden en die een insnijdender perestrojka voorstaan. Ook daar houden academische economen pleidooien om de halfslachtige perestrojka (een hybride vorm van marktsocialisme) te verlaten voor een zuiver liberaal systeem. In een recente publicatie (uitgegeven in Moskou!) stellen Nikolai Chemel'ov en Vladimir Popov voorop dat de privatisering van de produktiemiddelen een "sine qua non" vormt van echte hervorming¹⁰. Zij ramen de verdoken werkloosheid van de aangestelden in het staatsbestel op 20 % van het werknemersaantal, en stellen voor deze inefficiëntie op te ruimen door afschaffing van de systeem-gewaarborgde tewerkstelling.

Tegen deze globale ommekeer van het economisch en maatschappelijk bestel, die de koningin zou schaken uit het collectivistisch systeem, zetten zich niet alleen de ideologische stekels overeind van de communistische oude garde, maar komen ook bezwaren vanuit de hoek der gematigde hervormers, zoals Oleg Bogomolov. Als academisch hoofd van het Wereldinstituut voor Economie pleit deze invloedrijke econoom voor een partiële aanpak, bv. beginnen met een privatiserende sanering van de landbouwsector.

Alhoewel de situatie in Oost-Europa nu anders ligt dan in de Sovjetunie, is de openheid, en soms de heftigheid, waarmee het economistendebat door de zogenaamde *Institutniki* wordt gevoerd verrassend. Een gepubliceerde enquête heeft ondermeer aangetoond dat het neoliberale model ongeveer 15 % voorstanders telt in de kring van de academische economen. Deze radicale ommekeer botst evenwel met het diep verankerd egalitarisme in de brede volkslagen van de minder geschoolde arbeiders en ambtenaren, die de produktiviteitsethos van het marktsysteem vrezen.

Ook in het buitenland is de economische analyse van perestrojka op gang gekomen. In Parijs had halfweg 1989 een colloquium plaats waarop westerse economen samen met

¹⁰ N. Chemel'ov & V. Popov, *La perestroïka au tournant*, Moskou, 1989.

collega's uit de Sovjetunie hierover samen van gedachten wisselden¹¹. Er werd geen blad voor de mond genomen bij de bespreking van de politieke en maatschappelijke spanningen die een radicale ommekeer zou uitlokken. Een deel van de Sovjeteconomen kwamen openlijk uit voor de combinatie van een politiek autoritair bestel met een vrij marktsysteem. Hierbij refereerden ze naar de historische voorbeelden van Zuid-Korea, Taiwan, en naar het groeimirakel van de Braziliaanse militaire junta uit de jaren zestig! Ook het regime van Chili onder Pinochet kreeg enkele lovende woorden. In de wandelgangen lieten sommige Sovjeteconomen zich ontvallen, met de ironie eigen aan Russen: "het is gemakkelijker een hengst door besnijding om te schakelen in een ruïn dan de omgekeerde operatie door te voeren." Dit is evenwel de opgave in de Sovjetunie.

In een boeiende studie van de sovjetspecialist Paul Gregory worden de interne weerstanden, opgebracht door de nomenclatura, belicht¹². Hij onderscheidt bij de miljoenen kaderleden (van middenmoot tot de topfuncties) twee categorieën: de *khozyaistvenniki* of de hogere geledingen die de doelstellingen formuleren, en de *apparatchiki* die uitvoerende functies bezetten.

Volgens Gregory hebben de ongeveer 18 miljoen *apparatchiki*, werkzaam in staatsambtenarij, overheidsbedrijven en coöperatieven, een praktijk van management ontwikkeld die hen veilig afschermt tegen controle en sancties van boven. Hierin zijn de meesten, met een knipoog solidair onder elkander. Optornen tegen deze verankerde privileges zal een vastberaden en langdurige inzet vergen van Gorbatsjov. De vraag is of hij over deze tijd nog wel beschikt.

4. Het Culturele Krachtenveld

De politieke en ideologische omwentelingen in Oost-Europa zullen ook voren trekken in het culturele krachtenveld van ons continent. De intellectuele elite en de artistieke milieu's waren in het oostblok sinds jaren gangmakers en profeten voor een meer vrije samenleving. Het uitdragen van dit ideaal, vergde meer dan gewone moed. Velen kwamen hiervoor in de gevangenis terecht. Het is onze stelling dat de culturele beïnvloeding van het gebeuren aldaar versterkt wordt door de concrete historische inworteling van de ontvoogdingsstrijd. Immers, in de autoritaire en centraliserende

¹¹ De documenten en de besprekingen van het colloquium werden gepubliceerd door J. Bidet in J. Texier, met als titel "La perestroïka une révolution?", in *Actuel Marx*, n° 2, 1989.

¹² P. Gregory, "Soviet Bureaucratic Behaviour: *Khozyastvenniki* and *Aparatchiki*", in *Soviet Studies*, oktober 1989.

regimes is de enige uitlaatklep voor politiek en ideologisch protest vaak genesteld in de intellectuele, culturele, artistieke en religieuze zuil. Dit was niet alleen het geval bij de militaire regimes van Latijns-Amerika en in het Iran van de Sjah maar ook in Oost-Europa en in de Sovjetunie. Het is dan ook normaal dat bij de ineenstorting van het autoritair bewind de culturele en religieuze krachten in de bres komen te staan en door het volk gehuldigd worden als vrijheidsstrijders. Het charisma van deze vrijheidsbeweging verschaft aan dit segment van de bevolking dan ook een voorrangpositie op het politieke forum.

Tadeusz Mazowiecki in Polen en Vaclav Havel in Tschecho-Slovakije zijn hiervan de meest gekende voorbeelden. In Hongarije vormen de historicus Jozef Antali, de dichter Sandor Csori en de schrijver Arpad Goncz de speerpunten van de democratisering. Ook in de Sovjetunie is de rol van de intellectueel en cultureel scheppende kracht er één van gangmaker in het democratiseringsproces. De academicus Sakharov en de literator Solsjenitsyne zijn hier gekende figuren onder velen. In Litouwen wordt de onafhankelijkheidsstrijd aangevoerd door de musicoloog Vytautas Landsbergis.

Op politiek en economisch vlak staan de nieuwe leiders van Oost-Europa voor een moeilijke taak van wederopbouw, waarbij zij effectieve samenwerking verwachten van hun westerse en materieel beter uitgeruste broeders. Maar op cultureel vlak, d.w.z. op het vlak van de menselijke waarden, zijn deze nieuwkomers op het publieke forum niet als onderontwikkeld te beschouwen. Integendeel, tijdens hun lange strijd tegen de verdrukking hebben zij bij middel van hun literaire, artistieke en religieuze werken en manifestaties, modellen ontworpen voor een menselijk en maatschappelijk waardiger leven. Wellicht staan hun idealen en aspiraties wel (utopisch) hoog gespannen. Maar juist daarom hebben zij aan het Westen iets waardevols te bieden¹³.

West-Europa heeft een consumptie-economie ontwikkeld die als materiële prikkel werkt op de rest van het continent. En de EG-landen zijn ondertussen sterk onder invloed gekomen van modellen gelanceerd door de Amerikaanse cultuurindustrie, vooral deze die op de massa inwerken zoals de media, de film, de TV-series, de ontspanningsmuziek, enz. Hierdoor volgt bij ons een vervlakking van het eigen Europees cultureel erfgoed. Hopelijk stelt de verruiming van Europa ons terug open voor de culturele rijkdom van het Oosten, meer dan het geval was tijdens de bipolaire, naoorlogse

¹³ Het is treffend dat minister-president Mazowiecki bij de uitreiking van zijn eredoctoraat te Leuven op 2 februari 1990 een rede uitsprak over "Politiek en Moraal".

periode. Deze opening op het vlak van de culturele waarden zou tevens een betere kans bieden aan de culturele aanbreng van het Zuiden, d.w.z. mediterrane Europa.

In de Sovjetunie heeft het glasnost-initiatief van Gorbatsjov meer vrije teugel gelaten aan het litteraire en artistieke protest tegen de verlamdende bureaucratisering, tegen het nepotisme en de corrupte praktijken van de nomenclatura, alsook tegen de morele armoede en de materiële grauweheid van het regime. Er ontwikkelt zich een nieuwe culturele en historische bewustwording onder impuls van deze literaire en artistieke voorhoede. De vroeger verboden bundels worden uit de ondergrondse *filière* gehaald en genieten nu grote oplagen. Zij worden, vaak met een schokeffect, gelezen door een steeds ruimer publiek¹⁴.

In deze literatuur vindt men een weerkaatsing van de ideologische, culturele, politieke en religieuze stromingen die sinds jaren, soms decennia, woelen in de dieptelagen van het Sovjetimperium.

Zo bv. heeft Valentin Raspoetine zich door zijn literaire werk opgeworpen als het boegbeeld van de Slavofiele bevolkingslagen die zich schrap zetten tegen een te uitgesproken europeanisering van de Russische kernrepubliek. Met de nostalgische overtonen van de epische bard beschrijft hij de tragiek die zijn geliefd vaderland overkwam toen de collectivisering van de landbouw de Russische boer (*moesjik*) van de kaart veegde en liet verkommeren in de kolchosen of hem naar de steden dwong, waarin voor hem en zijn mystieke ziel geen plaats meer was.

Tegenover deze Russisch-nationalistische trend staat de Kirgizische auteur Tsjinguez Aitmatov die met veel talent de mensen en de cultuur van zijn geliefde Aziatische republiek in beeld brengt. In een niet mis te verstane beeldspraak beschrijft hij de mensonterende uitschieters en de manipulatie van de partij-ideologie. In zijn roman "Een dag langer dan een eeuw" vergelijkt hij deze manipulatie met de bloedige praktijk, "mankurtisatie" genaamd, waarmee vroegere, primitieve nomadenstammen hun gevangenen verminkten tot geheugenverlies en tot ontwrichting van de menselijke persoon. Raspoetine en Aitmatov zijn nu lid van de presidentiële raad die Gorbatsjov op 15 maart 1990 heeft opgericht. De dichter en ingenieur Aljas Souleïmenov uit Kazakstan

¹⁴ Sommige literaire tijdschriften, zo bv. het vroeger systeemvriendelijke tijdschrift OGONIOK, stelde recentelijk zijn tribune open voor lezersbrieven die gretig inhaken op deze trend van mentale reconversie. Zie bv. het boek uitgegeven door I. Commeau-Rufin, *Lettres des profondeurs de l'URSS : le courrier des lecteurs d'Ogoniok*, Parijs, 1989.

bezingt met weemoed de ecologische afbraak van zijn steppeland, als gevolg van de natuurvernietigende industrialisering en van de nucleaire proefnemingen. De tijden zijn vervlogen, zo zucht hij, dat het water in de rivieren in de goede richting stroomde. De literaire produktie van Raspoetine, Aitmatov en Soleïmenov, doet me denken aan de Iraanse romanschrijvers van sjiietische strekking die van leer trokken tegen de "westoxicatie" ingevoerd door de Sjah. De verwestelijking (perestrojka) wordt in deze literatuur van de traditionele Sovjetunie niet als zegen gezien.

In literatuur en kunst worden de conflicten en tegenstrijdige projecten beschreven en uitgebeeld die woelen in de dieptelagen van de heterocliete Sovjetunie : de strijd tussen modernisering en hertraditionalisering ; de strijd tussen centrum en periferie ; de strijd om de culturele identiteit en de taal der volkeren ; de heropleving van mystiek en religie tegenover de vervlakkende secularisering. In de autoritaire en ideologisch overtrokken regimes, waar de officiële taal en beeldcultuur kampioen zijn in houterigheid, vertaalt de kunst op creatieve wijze het verlangen der mensen naar een waarachtiger en betere wereld. Zij wordt een uitverkoren instrument van zingeingsproduktie in een situatie van teloor gegane harmonie. De existentiële thema's van het leven, het conflict tussen systeem en levenswereld, het verlangen naar ontplooiing, worden erin ontwikkeld ; met op de achtergrond het messianisme eigen aan de Slavische cultuur. Dit is ook het geval in de sacrale cosmos van de sjiietische Azeris.

In het oosten van Europa ligt de verhouding (wisselwerking) tussen de cultureel scheppende elementen en de globale samenleving nog anders, d.w.z. meer trendbepalender dan in de westerse welvaartsstaten. In de hogervermelde werken, ademt de lezer de breed golvende en diep menselijke bewogenheid die de grote negentiende eeuwse voorgangers, zoals Turgenev, Tolstoï en Chekov kenmerkten. Bij ons brengt een vervlakkende cultuur-industrie, waarin ook de media zijn ingeschakeld, vooral datgene wat de massa aait en wat dus commercieel rendeert. Het slechten van de politieke en ideologische beschotten tussen Oost- en West-Europa zal ons meer dan in het naoorlogs verleden laten genieten van hun scheppend en artistiek werk.

V. DE SOVJETUNIE : EEN STALEN REUS OP LEMEN VOETEN

1. De incubatie periode

Halfweg van de jaren tachtig, bij het aantreden van Mikhail Sergejevitsj Gorbatsjov, kwam de misgroei van de Sovjetunie in de openbaarheid. Als discipel en naaste medewerker van secretaris-generaal Joeri Andropov, herlanceerde hij na diens kortstondig mandaat de onderbroken stroming tot hervorming, met als scharnieren *perestrojka* (herstructurering van de economie) en *glasnost* (publieke transparantie). Ook in het buitenlands beleid nam hij initiatieven gericht op ontwapening, terugtocht en ontspanning. De Sovjetunie had zich tijdens de Breznevperiode met expansieve drift overtild in haar Afrikaanse excursies en zich vastgewerkt in het militair avontuur van Afghanistan. De terugtocht uit Afrika en uit Afghanistan, de ontscherping van de confrontatie tegenover de westerse belangen in het Midden-Oosten alsook zijn voorstellen inzake graduele ontwapening, gaven Gorbatsjov een gunstig profiel in het Westen.

Voor het binnenlands beleid, gericht op de hervorming van het communistisch regime, omringde de vernieuwer van de partij zich met een schare geestesverwanten die de ideeën van *perestrojka* en *glasnost* met geestdrift lieten klapwieken. In de jaren 1987-90 volgden blauwdrukken en programmawijzigingen elkander op in snel ritme. In de praktijk van de concrete uitvoering leek de heroriëntering van een planeconomie naar een systeem met marktinitiatief een moeilijker opgave dan verwacht. De nomenclatura legde de plannen van deze drieste rustverstoorders uit het Kremlin eenvoudig naast zich. De kolos van de bureaucratie, hierin gestijfd door de conservatieve achterban, kwam niet in beweging. De schaarse bevoorrading van de bevolking ging er omwille van deze sabotage nog op achteruit.

Tot heden zijn de resultaten van *glasnost* tastbaarder dan deze van *perestrojka*. *Glasnost* liet meer vrije teugel aan de intellectuele en artistieke voorhoede. In de schoot van deze groep ontstond de eerste gisting en frontvorming los van de communistische partij. Naast de officiële partij-instanties ontstonden strijdbare verenigingen en clubs die de publieke opinie bewerkten in de richting van ideologisch en politiek pluralisme.

In het kielzog van deze gisting kwam ook de periferie van het Sovjetimperium in beweging, met eisen voor meer autonomie (soevereiniteit) voor de gefedereerde republieken. In 1987-1988 kwam het tot bloedige pogroms in de Aziatische en Kaukasische republieken. De eis van soevereiniteit in Vilnius stelt de cohesie van het imperium radicaal in vraag. Op binnenlands vlak zit Gorbatsjov klem tussen de stugheid

van de beklivingselementen en tussen de uitschieters van een radicale voorhoede. Van buitenaf gezien pikten perestrojka en glasnost aan bij de socio-culturele ontwikkeling en de economische verandering in de Sovjetunie en in de wereld. Op sociaal vlak is het dominante verschijnsel de snelle verstedelijking van de bevolking, gevoed door rurale exodus. In de steden heeft zich een massa van gemarginaliseerden gevestigd die een faktor van onstabiele vormen. In sommige steden heerst ook werkloosheid en maatschappelijke anomie. De economie is er erg aan toe door tien jaar economische stagnatie, begonnen in de Breznev-periode. Hierdoor werd ook de militaire last van de expansieve buitenlandse politiek onhoudbaar.

Maar de concrete resultaten van de hervormingsplannen kwamen te traag op gang. De aarzeling van Gorbatsjov om de traditionele machtselite van de partij voor het hoofd te stoten, en zijn apotekersbalans naar links en rechts hebben kostbare tijd doen verliezen. Het wordt met de dag duidelijker dat de culturele en geopolitieke gevolgen van perestrojka en glasnost werden onderschat door de vernieuwers in het Kremlin.

De perestrojka werd eenzijdig gedragen door een hervormingsbeweging werkzaam in de (dominante) Russische kern van de Sovjetunie. Deze lokte in de Aziatische en Kaukasische republieken reacties los tegen de "europeanisering". De hervorming botst verder nog op allerlei andere weerstanden: bij de gevestigde nomenclatura, bij de conservatieve "Slavofiele" zuil in het kernland van Rusland die ook europeanisering vreest, in de milieus waar men de verandering gericht op meritocratie tegenwerkt en bij sommige invloedrijke chefs van het leger.

De Russen die als controlebevolking leven in de Kaukasus en in de Aziatische Sovjetunie voelen zich door de perestrojka bedrogen, aangezien deze de drang van het vrij beschikkingsrecht bij de andere volkeren wakker roept en/of voedt. Hierdoor komt bij hen een chauvinistische, ultra-rechtse reactie los, gericht tegen de niet-Russische bevolkingsgroepen, alsook tegen de autonomie-beweging van deze republieken. Ook het leger waarin een deel van de troepen hun etnische en culturele diversiteit ontdekken, verliest zijn cohesie en slagvaardigheid. Dit leidt tot imperiale halfslachtigheid.

Het loslaten van de greep op Oost-Europa, dat zich nu afkeert van de Sovjetunie, en zich meer aangetrokken voelt door de Westeuropese modellen inzake economie en politiek, heeft bij de oude garde een wrange smaak gelaten en wrok verwekt tegen Gorbatsjov. Zal de stroomversnelling van de ideologische, politieke en culturele gisting ook de verwekker van perestrojka en glasnost, met name Mikhail Sergejevitsj in de stroedel van een

mogelijke omwenteling meesleuren? Het woelige protest op de recente 1 mei manifestatie in het aanschijn van het ganse presidium op het Lenin Mausoleum is alleszins een teken aan de wand.

2. Perestrojka, formule twee

In het begin van 1989 werd het ook voor de leider in het Kremlin duidelijk dat de hervormingsbeweging in een impasse was geraakt. Met een indrukwekkend vertoon van energie werden in verschillende domeinen van de Sovjetstaat nieuwe impulsen gelanceerd:

- a. Het gezichtsverlies van de partij en de uitholling van haar geloofwaardigheid zette Gorbatsjov ertoe aan een graduele transfert van de machtslocus voor te bereiden: weg van de communistische partij naar het staatsapparaat. Tussen maart en mei 1989 werden verkiezingen gehouden en werd een nieuwe volksvertegenwoordiging (parlement) verkozen. De samenstelling is als volgt: 1.500 verkozenen op basis van universeel stemrecht (min of meer vrije kandidaatstelling) en 750 lijsttrekkers van de partij. Deze algemene vergadering koos uit haar schoot 532 afgevaardigden om te zetelen in een nieuwe Hoge Raad (Opperste Sovjet). Voor het Politburo van de partij, die tot dan alle bevoegdheden controleerde en alle ambtsdragers benoemde, was de instelling van deze rivale machtsstructuur een bevoegdheidsinperking.

Bij middel van gedeeltelijke open kandidaatlijsten kwamen ook de leiders van politieke protestbewegingen in het parlement, zoals de Slavofiele radicalen (Pamjat), partijen van sociaal-democratische strekking, de traditionelen voor herinvoering van het tsaren regime, enkele kristendemocraten, de populistische strekking van Boris Eltsine, en vele vertegenwoordigers van de etnische diversiteit. Zelfs in de Slavische kernrepublieken zijn de stadsraden van de grote metropolensteden zoals Leningrad, Moskou, Kiev en Sverdlovsk, onder sterke druk gekomen van hervormingsgezinde communisten en van anti-communistische protestgroepen.

- b. Ook op het vlak van de blauwdrukken voor economische hervorming voltrok zich een radicalisering. De ploeg van perestrojka nummer één, die nog gediend had bij de schuchtere vernieuwingen ten tijde van eerste minister Kossyguine, (zoals bv. de economist Abel Aganbeguian) verloor aan invloed en moest wijken voor de opmars van perestrojka nummer twee, met inspiratie van uitgesproken liberale

economen zoals Vice-Premier Leonid Abalkine en Nikolai Petrakov, hierin gesteund door enkele radicalen uit de Academische Vereniging voor Economie (Akademgorod)¹⁵. De blauwdrukken die deze groep aan Gorbatsjov voorlegde houden ondermeer pleidooien in voor radicale privatisering van produktiemiddelen en vermogen, het gradueel afbouwen van overheidssubsidies aan staatsondernemingen en coöperatieven, de uitzuivering van de corruptie die hoogtij viert bij sommige partijbonzen alsook bij enkele satrapen in de Kaukasische en Aziatische republieken, enz.

In hun toelichtingsmemoranda voor een perestrojka tweede formule (met schoktherapie) leggen de auteurs onomwonden de vinger op de zere plekken van de planeconomie : op de inefficiëntie en de verspilling eigen aan de centrale planning in een complexe economie die een hogere ontwikkelingsfase op wil ; op de onhoudbare scheefgroei tussen de basisindustrie en de nijverheid voor verbruiksgoederen, op de lamentabele kwaliteit van de dienstensector, op de toename van de verdoken werkloosheid, op de verkrotting van de armste bevolkingslagen (volgens hun schatting 40 miljoen armen !), op de onvruchtbaarheid van de monopolies. Bij het voorlezen van deze miserie riep een ontzette volksvertegenwoordiger uit in het parlement : zelfs het kapitalisme kan zoveel kwalen niet verwekken.

Tenslotte is er nog een andere vlam die aan de lont van de politieke tijdsbom likt, met name de zeer ongelijke (geografische) ontwikkeling tussen de republieken. Steeds groter bevolkingsgroepen eisen dat na al deze lippendienst voor de hervorming eindelijk eens concrete resultaten komen. Het inlossen van deze verwachting wordt wel een herculiaanse opgave.

3. De strijd tussen democratie en autoritarisme

De strijd rond perestrojka's nieuwe formule en over de omschakeling van het partij-regime naar een civiele rechtsstaat werd ook voorbereid en begeleid door een intens debat in de literaire tijdschriften en in de vakliteratuur over politiek en filosofie. Vermeldenswaardig is de polemiek die gevoerd werd tussen ondermeer de politoloog

¹⁵ Abel Aganbeguian blijft evenwel nog in koers en zoals nu gebruikelijk is in de kring der zogenaamde *Institutniks* heeft hij een zeer insnjdende analyse gepubliceerd over de falen van de Sovjeteeonomie, met als veelzeggende titel, in Franse vertaling : *Soulever les montagnes : pour une révolution de l'économie soviétique*, Parijs, 1989.

Andrarik Migranian en de filosoof-literator Igor Kliamkine ¹⁶ De vraagstelling is of de radicale hervorming liefst gestuurd wordt van bovenuit, d.w.z. vanuit het machtscentrum en moet aangevoerd worden door een leider met persoonlijke macht ; of zij integendeel moet gestuurd en gedragen worden door democratische stromingen aan de basis. Het gevaar van het laatstgenoemd scenario is wel dat de democratisering in stroomversnelling kan komen en oncontroleerbaar wordt ; met in de heterocliete Sovjetstaat de niet denkbeeldige ontwrichting van het imperium als gevolg. De centrale vraag is dus : hoe kan radicale verandering worden verzoend met relatieve stabiliteit van staat, maatschappij en imperium.

De strekking rond Kliamkine stelt voorop dat het ongenoegen in de Sovjetunie vooral wortelt in de frustraties over de mislukte (materiële) welvaart. Het is dus geen politieke of democratische stroming het is veeleer een revolte van gespeende consumenten. In deze visie wordt de Sovjetunie (nog) niet rijp geacht voor politieke democratisering. Volgens deze opvatting is het huidig ongenoegen vooral gericht tegen de bureaucratische inefficiëntie van de nomenclatura. Een partij-hervorming onder impuls van een met sterk gezag beklede leider, bijgestaan door een bekwame ploeg, kan de uitdaging wel aan.

De hiertegenover gestelde strekking stelt dat een partij die gedurende zeven decennia de collectivistische ideologie huldigde en op dogmatische wijze de monopoliemacht uitoefende, onmogelijk van binnenuit is te hervormen. Deze hervorming komt maar op gang indien er ook druk uitgeoefend wordt vanuit de civiele samenleving. Aangezien de creatieve krachten in de maatschappij werden onderdrukt door het structuurgeweld van de unieke partij moet de nu vrije meningsuiting (glasnost) vervolledigd worden met pluralistische groepsvorming waarbij de communistische partij verzaakt aan haar historisch monopolie¹⁷. Deze strekking wil markteconomie en democratie.

Na een periode van aarzeling, met zijn gebruikelijke wenken naar vernieuwing gevolgd door conservatieve terugslag om de oude garde niet te misnoegen, heeft Gorbatsjov geopteerd voor een vernieuwing onder versterkte controle van zijn eigen persoonlijk gezag. Op 15 maart 1990 liet hij na woelige besprekingen in het (nieuwe) parlement de installatie bekrachtigen van een presidentiële raad, waarvan hijzelf het voorzitterschap

¹⁶ Deze polemiek kreeg een ruime tribune in *Novy Mir* (nieuwe wereld) van november 1987 en februari 1989, alsook in verschillende recente nummers van de *Literatournaia Gazeta*.

¹⁷ De revolutie van 1917, met na intense strijd de overwinning van de communisten (bolsjewieken), bracht niet alleen de onderwerping van het traditionele systeem, maar ook en vooral de uitmoording van de sociaal-democratische zuil.

uitoefent. Terwijl de geloofwaardigheid van de partij gestadig afbrokkelt en zich allerlei middenpunt vliedende krachten manifesteren, d.w.z. gedecentraliseerde groepen vormen, cumuleert Mikhail Sergejevitsz steeds meer functies en bevoegdheden in eigen persoon. Hij heeft dus de weg verkozen van de autoritaire gestuurde perestrojka.

Nochtans, de bezetting van de presidentiële raad, samengesteld uit 15 leden, illustreert het wankel compromis waarop deze nieuwe machts(?)basis steunt.

Met enkele ideologische bondgenoten uit het Politburo, zoals Eerste Minister Nikolai Rysjkov, Minister van Buitenlandse Zaken en Georgi E. Schevarnadze, KGB-chef Vladimir Krutjov, Minister van het Plan Joeri Masljkov en Defensie Minister Dimitri Jazov, heeft de nieuwe president zijn gekende trouwe medewerkers in de ploeg opgenomen. Zijn tegenstrever uit het Politburo, met name Igor Ligatsjov, is hier spectaculair uitgesloten. Deze expert in landbouw wordt nu vervangen door de Europegezinde Albert Krauls uit Letland.

De Slavische mystieke en romanschrijver Valentin Raspoetine zetelt als enig niet-lid van de communistische partij. Zijn traditionalistische ideeën hebben tot gevolg dat hij soms (mis)bruikt wordt als boegbeeld van de Russische chauvinistische groepering Pamjat. Raspoetine heeft zich reeds in het openbaar laten ontvallen dat hij twee leden, uit het door hem verafschuwde milieu der *Institutniks* of technocraten, met name Stanislas Chatalin en Alexander Iakovlev als russophobe rivalen ziet. De niet-slavische elementen in de wereld van kunst en cultuur zijn verder vertegenwoordigd door de Kirgiezische literator Tsjenguiz Aitmatov. De partijchef van Kiev, de Oekraïniër Grigori Ravenko profileert zich als een hervormingsfiguur. Tenslotte is nog vermeldenswaardig de staalarbeider en volks-demagogische tribuun Benjamin Jarin die de stem laat horen van het industrieel proletariaat.

Met zoveel piloten aan boord, waarvan het kompas wijst in verschillende richtingen, wordt het voor kapitein Gorbatsjov wel een problematische vaart, rijk aan verrassingen. De debatten op de aangekondigde partijdag van juli 1990 zullen ons hierover reeds berichten. Daar staat immers de rol van de partij in de toekomstige Sovjetstaat op de agenda.

5. De tijdsbom van de nationaliteiten

Het marxisme is in wezen een historisch materialisme. Het ziet de geschiedenis als een klassenstrijd om materiële belangen. De culturele en vooral de religieuze dimensies van de maatschappij worden ervaren als sublimaties van een onderdrukt proletariaat, die werken

als opium voor het volk. Na de machtsvername door het proletariaat zouden deze "secundaire" tegenstellingen uitblussen en van het maatschappelijk toneel verdwijnen. Stalin heeft de eigen culturele en etnisch-religieuze aspiraties der volkeren op bloedige wijze onderdrukt. Hij kreeg er ook de terugslag van.

Om alle krachten samen te bundelen tegen de Duitse inval, liet Stalin in de noodsituatie van toen de mystiek en de messianistische dromen van het "heilige" vaderland meer vrije teugel. De collaboratie van de op onafhankelijkheid gerichte Oekraïners met de buitenlandse agressor, had hem geleerd dat (te) brutale nationalistische en religieuze onderdrukking een splijtzwam kan vormen. Na de oorlog voerde de triomfantelijke overwinnaar Stalin er een bloedige repressie uit. Toen Gorbatsjov een schuchtere grondwetsherziening ondernam, met meer autonomie voor de gefedereerde republieken, kreeg hij overal als reactie de volle oogst van de jarenlange opgekropte gevoelens. Deze verwekte een onverwachte verhitte van de historische smidse : in de verticale spanning tussen het centrum en de periferie van het Sovjetrijk ; en horizontaal tussen de zeer verschillende volkeren en culturen die binnen eenzelfde republiek leven. Dat Gorbatsjov laattijdig de rol van de godsdienst beter inschat dan zijn voorgangers, heeft hij bewezen met zijn bezoek (aan Cannossa ?) bij de Paus.

De mozaïek van de Kaukasus en Aziatisch Rusland is een resultaat van vroegere strijd tussen vele historische rijken : het Mongoolse, het Turkse, het Tsaristische, het Perzische, het Ottomaanse, en sinds 1917 de Sovjetkolonisatie. Dit multiculturele imperium is nu verwikkeld in een ontvoogdingsstrijd van volkeren die werd aangescherpt door rampen (Tsjernobyl, de aardbeving in Armenië) en door economische onderontwikkeling. De etnoculturele dynamiek van de Sovjetunie is een complex vraagstuk en vereist een met cijfers geïllustreerde analyse¹⁸.

De volkstelling van 1989 licht ons in over het regionale verschil in demografische dynamiek tijdens de jongste dertig jaar. De groeivoet van de bevolking in de kernrepubliek (RSFSR) was 25,4 % ; in de Oekraïne 23,5 % ; in Biëlorusland 26,6 % ; met uitzondering van Moldavië 50,5 %. Ook in de Baltische republieken ligt de groeivoet beduidend lager dan deze van de Kaukasische en Aziatische republieken (zie tabel 8). De totale bevolking van de Kaukasische regio (Armenië, Azerbaïdjan en Georgië) bedroeg in 1959 4,5 % van de Sovjetunie en klom in 1989 op tot 5,5 %. In de Aziatische regio (Kazakstan, Turkmenistan, Tadjikistan, Kirgizië en Oezbekistan) evolueerde het relatieve

¹⁸ Hierbij steunen we ons op de officiële cijfers van de volkstelling, gepubliceerd in 1989.

bevolkingsgewicht van 11 % in 1959 naar 17,2 % in 1989.

Deze verschuiving in het relatieve bevolkingsaantal heeft voor een gering deel te maken met migratorische stromingen, maar is in hoofdzaak het gevolg van de hogere geboortecijfers in de Kaukasische en Aziatische republieken. De bevolkingen van Islamietische belijdenis die hierin de meerderheid vormen, hebben een kroostrijker gezin dan de overige bevolkingsgroepen van de Sovjetunie. Deze langzame "aziatisering" wordt in de Slavische republieken gezien als ongewenste scheefgroei en scherpt het Russisch chauvinisme aan tegen deze "ontwikkelingslanden" van het imperium.

Tabel 8 : Bevolkingsgroei 1959-89 (a)

Regio	1959	1989	Groei in %
Sovjetunie	208.827	286.717	37,3
In % totaal	100,0	100,0	
Kernrepubliek (RSFSR)	117.534	147.386	25,4
Oekraïne	41.869	51.704	23,5
Biëlorusland	8.056	10.200	26,6
Moldavië	2.885	4.341	50,5
Subtotaal	170.344	213.631	25,4
In % totaal	81,6	74,5	
Baltische Staten	6.001	7.944	32,4
In % totaal	2,9	2,8	
Kaukasische republieken	9.505	15.761	65,8
In % totaal	4,5	5,5	
Aziatische republieken	22.977	49.381	114,9
In % totaal	11,0	17,2	

(a) Cijfers in duizendtal.

Bron : Officiële Volkstelling, 1989.

1. De Slavische kernrepubliek van de Sovjetunie is bevolkt met 147 miljoen inwoners waarvan 83 % Russen, 4 % Tataren en 3 % Oekraïners. De orthodoxe godsdienst komt na jaren catacombenactie terug in beweging. Langs de westerse flank, d.w.z. langs Polen en Roemenië liggen de republieken van de Oekraïne, van Biëlorusland en Moldavië.
 - a. De Oekraïne is de oudste verovering der Tsaren (1667) en telt 51,7 miljoen inwoners waarvan 74 % Oekraïners, 21 % Russen en 1 % Joden. Na de oorlog werden Ruthenië, het Zuiden van Besarabië en Oost-Galicië geïncorporeerd in de Oekraïne. De bevolking is ten dele orthodox, ten

dele katholiek van uniatische strekking. In september 1989 hield de volksbeweging (Roekh) een dag van nationale heropstanding, waarbij een groep van communisten en strijders voor onafhankelijkheid zich distancieerden van Gorbatsjov's beleid.

- b. Biëlorusland of Wit-Rusland werd in 1772 ingelijfd en telt 10,2 miljoen inwoners, waarvan 79 % Biëlorussen, 12 % Russen, 4 % Polen en 2 % Oekraïners. De ramp (misbeheer) van Tsjernobyl heeft 18 % van de landbouwgrond verwoest. Het volksfront voor vernieuwing haalde een derde der zetels in de parlementsverkiezingen van maart 1989. Zoals de Oekraïne zetelt de republiek Biëlorusland ook (autonoom) in de Verenigde Naties.
 - c. Moldavië is een enclave ingelijfd in 1940 op basis van het Hitler-Stalin-pakt met een bevolking van 4,3 miljoen; met 64 % Moldaviërs, 14 % Oekraïners, 13 % Russen, 4 % Gagaouzen en 2 % Joden. De Gagaouzen zijn turcomenen bekeerd tot de orthodoxe belijdenis. Zij vormen in Moldavië het speerpunt van het streven naar meer autonomie. In de Moldavische bevolking ijvert een volksfront voor hereniging met hun volksgenoten uit Roemenië.
2. De republieken van Litouwen (bevolking 3,6 miljoen met 80 % Litouwers, 9 % Russen, 8 % Polen en 2 % Biëlorussen), Estland (bevolking 1,5 miljoen met 54 % Letten, 33 % Russen, 5 % Biëlorussen, 3 % Oekraïners en 3 % Polen en Letland (bevolking 2,6 miljoen met 65 % Estoniërs, 28 % Russen, 3 % Oekraïners en 2 % Biëlorussen) behoren sinds het einde van de achttiende eeuw tot de Tsaristische invloedzone, maar werden in 1919 onafhankelijk. In 1940 werden deze republieken ingelijfd in de Sovjetunie. De overwegende godsdienst in Litouwen is katholiek : in Estland en Letland is de bevolking protestant.

De onafhankelijkheidseis van president Vytautas Landsbergis (leider van de vrijheidsbeweging Sajoe-dis) hierin gesteund door de vroegere lokale partijchef van Vilnius met name Algirdas Brasauskas (hervormingsgezinde communist) stelt Gorbatsjov voor het meest netelige probleem van zijn loopbaan. De westerse regeringsleiders manen de dierste Landsbergis wel aan tot een minder onbesuisd optreden. Maar de sussende houding van het buitenland kan de president van het Sovjetimperium niet blijvend redden. Ook in andere republieken zijn de onafhankelijkheidspartijen actief.

3. De Kaukasische groep is samengesteld uit de republieken Georgië, Armenië en Azerbaïdjan.

- a. Georgië telt 5,4 miljoen inwoners en werd in 1801 ingelijfd in het Tsarenrijk. De bevolking is samengesteld als volgt : 69 % Georgiërs, 9 % Armeniërs, 7 % Russen, 5 % Azeris, 3 % Ossetiërs en 2 % Abkhaziërs. De overwegende godsdienst is orthodox.
- b. Armenië telt 3,2 miljoen inwoners met 90 % Armeniërs, 5 % Azeris, 2 % Russen en 2 % Koerden. Armenië werd in 1828 deel van het Russisch Rijk. De overwegende godsdienst is apostolisch katholiek.
- c. Azerbaïdjan telt 7,1 miljoen inwoners met 78 % Azeris, 8 % Armeniërs en 8 % Russen. Het werd in 1828 ingelijfd. De overwegende godsdienst is de Islam van sjiietische strekking. Het district Karabagh is overwegend bevolkt met Armeniërs die de apostolisch-katholieke godsdienst belijden.

Sinds 1987 is het in Soemgaït, in de enclaven van Karabagh en in Bakou tot bloedige opstand en pogroms tussen Russen, Armeniërs en Azeris gekomen. Het jongste bloedbad kon slechts gestopt worden na de massieve inzet van het leger. Uiteraard scherpen deze drama's het historisch bewustzijn van deze volkeren verder aan.

4. De Aziatische groep bestaat overwegend uit muslims van sunnitische strekking

- a. Turkmenistan, heeft een bevolking van 3,4 miljoen met 68 % Turkmenen, 13 % Russen, 9 % Oezbeken en 3 % Kazakstanen en werd in 1869 ingelijfd.
- b. Tadjikistan, heeft een bevolking van 5,1 miljoen met 59 % Tadziken, 23 % Oezbeken en 10 % Russen en werd in 1870 ingelijfd.
- c. Kirgiezië heeft een bevolking van 4,2 miljoen met 48 % Kirgiezen, 26 % Russen, 16 % Oezbeken, 3 % Oekraïniërs en 2 % Tataren en werd in 1870 ingelijfd.
- d. Oezbekistan, heeft een bevolking van 16,5 miljoen met 69 % Oezbeken, 11 % Russen, 4 % Tataren, 4 % Kazakstanen en 4 % Tadziken en werd in 1868 ingelijfd. In Oezbekistan was het herhaalde malen woelig.
- e. Kazakstan, heeft een bevolking van 19,9 miljoen, met 41 % Russen, 36 % Kazakstanen, 6 % Oekraïniërs en 2 % Tataren en werd in 1868 ingelijfd.

De Sovjetunie is een heterocliek rijk gezien vanuit ras, godsdienst, taal en voorgeschiedenis. Perestrojka en glasnost hebben meer ruimte gelaten voor de eigen aspiraties van de lokale bevolkingen. De Franse Sovjetologe Helène Carrère d'Encausse

(met haar boek *l'Empire éclaté*, 1972) is een van de eersten geweest om de etnoculturele spanningen in het licht te stellen.

Enkele Amerikaanse Sovjetologen en rapporteurs van de CIA hebben het begin van de interetnische pogroms ook moeten vernemen via de media. Hun ideologisch overtrokken vijandbeeld heeft hen blindgemaakt voor de reële verhoudingen in het politieke, sociale en culturele krachtenveld. Zij profileren de Sovjetunie als een moloch, waarvan met nauwgezet cijferdetail raketten, pantsers, troependivisies, enz. worden geregistreerd. Deze militarisering van het denken veroorzaakt een manipulatieve beeldversmalling in de geopolitieke perceptie der (super)machten, die het militair-industrieel complex langs beide zijden legitimeert.

In de Baltische Staten is de onafhankelijkheidseis gesteld. Deze bevolkingen willen terug aansluiten bij hun vroegere Europese verankerung. Dit mede door het feit dat zij ook op economisch vlak het verst gemoderniseerd zijn. In de Kaukasus is het herhaalde keren tot een bloedbad gekomen. Maar ook in de Aziatische republieken vormt de nationalistische gisting een mogelijkheid tot opstand tegen een centralistische beleidsvoering¹⁹.

Op economisch vlak zijn de Aziatische republieken en deze van de Kaukasus onderontwikkeld gebleven. De regionale onevenwichten op economisch vlak vormen de materiële basis van de etnoculturele spanningen. Het gemiddeld inkomen van de republieken is zeer ongelijk. Indien we het gemiddelde van de Sovjetunie gelijk stellen aan de index 100, situeren de regionale cijfers zich als volgt: de Baltische Staten 143, Russische kernrepubliek 119, Biëlorusland 116, tegenover slechts 34 voor de Kaukasus en de Aziatische republieken. De Oekraïne situeert zich op 95 % van het nationaal gemiddelde en voelt zich tegenover de overige Slavische republieken verwaarloosd. Deze ongelijkheden hebben voor gevolg dat het streven naar politieke, culturele en etnische ontvoogding gevoed wordt door een scherp gevoel van materiële achteruitstelling. In de Baltische Staten daarentegen, voelt men zich in de vooruitgang afgeremd. Het heeft er alle schijn van dat de historische smidse in al deze gebieden nog voor jaren gloeiend zal staan van ontvoogdingsstrijd.

De ongelijkheid in het aantal armen (40 miljoen in totaal) is nog groter. In de Slavische republieken varieert het aantal inwoners met een inkomen beneden het officiële

¹⁹ Voor een historisch zicht op de imperiale opbouw van het Sovjetrijk verwijzen we de lezer naar het speciaal nummer van het tijdschrift voor geopolitiek *HERODOTE*, n° 54-55, Parijs, 1989; met als titel "Les marches de la Russie".

levensminimum tussen 5 à 8 % ; in de Baltische staten ligt het lager met gemiddeld 3,5 %. In de Kaukasische republieken klimmen de percentages naar 16,6 % in Georgië ; 18,1 % in Armenië en 33,3 % in Azerbaïdjan. De Aziatische republieken, met 56,6 % in Tadjikistan, 47,4 % in Oezbekistan, 40 % in Kazakistan ; 37,1 % in Kirgizië en 36,6 % in Turkmenistan vormen de ontwikkelingslanden met een aanzienlijk aantal inwoners die de officiële norm inzake basisbehoeften niet halen.

De Sovjetunie heeft van de Tsaren een heterocliet rijk overgeërfd, waarin de volkeren, niettegenstaande de centralistische ijver van de communistische partij, trouw zijn gebleven aan hun eigen taal, cultuur en godsdienst. De totale bevolking van de Sovjetunie bedraagt 286 miljoen, waarvan iets meer dan de helft Russen. De inplanting van de Russische bevolking wordt in vele republieken ervaren als een koloniale bevoogding. Perestrojka en glasnost brachten in hun kielzog een streven naar ontvoogding van de periferie tegenover het centrum, met het gevolg dat de Russische gezagdragers van de lokale communistische partijen nu gezien worden als volksvreemde koloniale heersers. In verschillende republieken is een frontvorming ontstaan van lokale, culturele, religieuze en etnische bewegingen die zich ontpoppen als politiek-concurrentiële machtscentra.

In de Kaukasus en in de Aziatische Sovjetunie heeft deze drang naar autonomie en zelfbeschikkingsrecht de etnische conflicten ook in de schoot van deze republieken aangescherpt. Problematisch hierbij is het feit dat in sommige republieken meerdere volkeren leven die hun historische aanspraak op hetzelfde grondgebied doen gelden. Zo wordt de regio van Karabagh in Azerbaïdjan als historische bakermat gezien door twee volkeren met verschillende taal en godsdienst ; met name de apostolisch-katholieke Armeniërs alsook door de sjiietisch-islamietische Azeris. Voor dergelijke historische en symboolverankerde aanspraken ligt er geen eenvoudige oplossing in het verschiet.

De problemen van de Sovjetunie liggen dus op een dubbel niveau :

1. De politieke verhouding tussen de Opperste Sovjet met de presidentiële raad van het centrum tegenover het streven naar meer autonomie van de lokale partijen en andere frontvorming in de republieken.
2. De harmonie of integendeel het conflict tussen de verschillende culturen, volkeren en godsdiensten.

In het beste geval wordt dit in de toekomst een wankel evenwicht waarbij de evolutie naar een meerpartijenstelsel en een lossere federale binding tussen de republieken, een

tijdelijke ontspanning kan brengen. Maar het houdt ook een gevaar in van uiteenspatting. Zoals vermeld, zijn zelfs in de Russische kernrepubliek verschillende bewegingen geïnstalleerd, die de overkoepelende communistische partij van de Sovjetunie concurrentie aandoen. Sinds het begin van 1990 is daar een ultra-rechtse beweging actief, die nieuwe militanten wint. Het is een fascistisch, nijdig blok ; met haat tegen al wat niet Russisch is en zich schrap zet tegen de zogenaamde nieuwlichterij van Gorbatsjov. Zij trekken vooral sterk van leer tegen de *zapadniks*, letterlijk vertaald "westerneerders". Deze conservatieve militanten van de kernrepubliek eisen de oprichting van een nieuwe lokale communistische partij waarin de Russen beter hun belangen kunnen doen gelden tegenover de zogenaamde etnische indringers.

De democratisering van de mentaliteit, de vorming van een civiele maatschappij die niet verkracht wordt door politiek partijgeweld of door de staatsbureaucratie en het inbinden van uitschieters, liggen als reusachtige opgave in het verschiet. In Oost-Europa sprong het hek van de dam. Vastberaden volksmassa's jubbelden de heersers en hun beknellende structuren weg. In de Sovjetunie liggen de zaken anders. Het monopolie van de partij volgde de heerschappij van de tsaren op, met een collectivistische ideologie. De autoritaire tradities liggen er historisch gezien diep ingevroren. De ingezette dooi maakt de paden modderig met veel slipgevaar. Na zeventig jaar oningeloste beloften vanwege het regime, verdient dit begaafde volk wel beter. Voor ons continent is de latente onstabiliteit van de Sovjetunie één der grote problemen van de jaren '90.

VI. EUROPA MAAKT GESCHIEDENIS

De filosofen die uit zijn op beklijving van het bestaande, formuleren bij tijd en wijle theorieën die het einde van de geschiedenis aankondigen, zo bv. de Duitse wijsgeer Hegel. Maar zijn leerling Marx kondigde reeds een revolutie aan. Amper twee jaar geleden kwam de theorie over het einde van de geschiedenis terug in de openbaarheid. Zij werd uitgestraald door een geopolitiek strateeg, behorend tot de staf van het Amerikaanse *State Department*. De omwentelingen in de communistische landen van het vroegere oostblok maken ons wel wijzer.

Wij houden het bij het inzicht van de Ionische wijsgeer Herakleitos, die in het zicht van de woelingen in de antieke beschaving, zijn befaamd geworden "panta rei" lanceerde. "Niet tweemaal kan men in dezelfde rivier gaan", voegde hij eraan toe. Ook de voormalige supermachten niet, ook Europa niet. Op geopolitiek vlak mag men er zich aan

verwachten dat de supermachten pogingen aanwenden om de afbrokkeling van hun hegemonie en het aantreden van gelijkwaardige medespelers op het wereldforum in te dijken. Maar de economische capaciteit en de slagvaardigheid van de kernlanden van de EG kunnen niet afgewimpeld worden met voorbijgestreefde wereldbeelden.

In de naoorlogse periode mobiliseerden de communistische ideologie en haar partijen de naties van het oostblok voor strijd en revolutie tegen het Westen. In de jaren '80 nestelde zich een worm in hun collectief bestel. Het bleek onbekwaam om welvaart te brengen voor de bevolking. Ook de cosmopoliete vervlakking stootte op groeiend verzet vanwege de volkeren die op eigen zingeving uit waren. Het vertoon van macht door de nomenclatura kon haar onvruchtbaarheid nauwelijks verbergen. Door de uitholling van haar aantrekkingskracht, werd eerst Oost-Europa en daarna de Sovjetunie een stalen reus op lemen voeten. De geloofwaardigheid van de partij staat nu ook in het imperium van Gorbatsjov op een laag pitje. De oppositiekrachten bestempelen de nomenclatura meer en meer als een *mafia*! De partij en haar ideologie heeft zelfs de vroegere militanten ontgoocheld. Ook de laattijdige pogingen tot vernieuwing worden op scepsis onthaald.

Oost-Europa heeft de confrontatie met het Westen geruild met wil voor samenwerking. Het is niet uitgesloten dat Rusland, gedwongen door de interne dynamiek, in de toekomst ook het Europese huis verkiest ; met loslating van de onderontwikkelde periferie ?

De kanselarijen van het Westen hebben ook enige moeite om de nieuwe ontwikkeling ten volle in te schatten. De beklivingselementen zijn er op uit om toch nog eens in (dezelfde) rivier te gaan van naoorlogse veiligheidspakten, met vertoon van militaire blokvorming. Ook in deze westerse regerings- en diplomatenkringen zou een perestrojka welkom zijn. De Verenigde Staten staan voor het ongewone perspectief dat de strategische vijand, door interne ontwrichting wordt uitgeschakeld. Dit machtige land heeft binnenshuis enkele onrustwekkende problemen zoals toenemende sociale ongelijkheid in het gemiddeld welvaartspeil, wat duidt op een verzwakte werking van de "smeltkroes"-politiek. In de grote steden van Amerika is het voor de armen een gammel bestaan. Het Kremlin ervaart elke dag de limieten van zijn invloed in het wankel imperium. En in de kernlanden van de EG voelt men de huiver tegenover de opmars van de locomotief Duitsland dat geen geopolitieke dwerg kan blijven. Het historisch initiatief ligt nu in het kamp van ons continent.

We zijn er vanuit gegaan dat het naoorlogs tijdperk, met als hoofdinzet de strijd van twee

radicaal verschillende ideologieën en geschraagd door militaire afschrikkingsmacht, voorbij is. Een nieuw tijdperk is in wording waarin de capaciteit om welvaart en welzijn te scheppen prioritair staat. Er zijn duidelijke tekenen waarneembaar dat de culturele dimensie de ontwikkeling der naties meer zal beïnvloeden dan vroeger. De cosmopoliete gelijkschakeling in de oost- zowel als in de westsfeer is sinds een decennium over haar piek:

Sommige cultuurfilosofen karakteriseren ons tijdperk als post-industrieel, andere als post-modern. Hiermede wordt bedoeld dat de materiële welvaart nu meer ruimte laat aan de subjectieve aspiraties van de enkeling. De volkeren als groep beleven eveneens hun subjectiviteit intenser dan tot voor kort. Deze trend is ook merkbaar bij volkeren die objectief gezien het westers welvaartsniveau nog niet hebben bereikt. De stimuli van de heropleving van deze subjectiviteit wortelen dus dieper. De modernisering heeft zoals alle historische krachten ook haar schaduwkanten. In de Islamcultuur is uit ontgoocheling met de moderniseringsideologieën van het Westen een fundamentalistische heropleving gaande.

In het Westen heeft zich een cultuurpatroon ontwikkeld waarvan de technische, wetenschappelijke en economische superioriteit door weinigen wordt betwist. En toch is de tijd lang voorbij dat de westerse mens geloofde via wetenschap de weg naar het volle menszijn, de ware kunst, het ware geluk en de ware God te vinden. De wetenschap is een specialistische bezigheid geworden en als zodanig onderdeel van een ontwikkeling waarvan ze zelf de zin niet kan verklaren.

Max Weber legde de vinger op de wonde toen hij met scherpe pen schreef over de ontluistering of onttovering (*Entzauberung*) van de wereld in het kielzog van de modernisering. Deze brengt wel materiële welvaart, maar zij heeft de poëzie en het mysterie uit het leven gebannen²⁰. Volgens hem brengt de verwetenschappelijking van het systeem teveel "Fachmenschen ohne Geist" en de consumptieroes kweekt "Genussmenschen ohne Herz". Wordt de aan gang zijnde historische herbronning een pelgrimstocht naar iets beter?

Over geheel de wereld is een trend merkbaar van hertraditionalisering. De volkeren willen meer zichzelf zijn in eigen taal, cultuur en sacrale zingeving; dit niettegenstaande de internationalisering van de economie. De assertiviteit van het eigene in de cultuur is

²⁰ Voor een uitgesponnen situering van Max Weber in het postmodernisme debat verwijzen we naar: W. Hennis, *Max Webers Fragestellung*, 1987.

niet alleen kenmerkend voor de Islamwereld. Nu overrompelt zij Oost-Europa. Ook in West-Europa (ondermeer in ons land) zijn aanzetten tot meer culturele eigenheid en verscheidenheid werkzaam. De synergieën die hieruit opborrelen zullen de ontwikkeling in de jaren '90 sterk beïnvloeden.

In dit decennium maakt Europa geschiedenis. In Duitsland is de broederstrijd kenmerkend voor de koude oorlog bezworen en onvoorspelbaar snel omgesmeed naar eenmaking. De volksbewegingen in Leipzig en Dresden scandeerden in de vroege herfst van 1989 nog *"wir sind das Volk"*. Kort nadien schakelden zij over naar de wekroep *"wir sind ein Volk"*. De verafschuwde muur van beton werd gesloopt en veranderde het aanschijn van Centraal-Europa. Op een ruimer vlak en met de grootse visie hem eigen, liet president De Gaulle destijds gedurfde ideeën rondgalmen over een Europa van de Atlantiek tot de Oeral. Deze idee van een Europees huis waarin alle volkeren van ons continent de zwaarden omsmeden tot ontwikkelingsploegen werd recentelijk in herinnering gebracht door de presidenten Gorbatsjov en Mitterand. Het is een bekoorlijke idee. Maar zowel hier als ginder zijn we er, door een berg van wantrouwen, nog niet mee klaar. De weg naar een Europees gemeenschapshuis zal heel wat opening van de mentaliteiten vergen. Ook in Rusland is niet iedereen op europeanisering uit.

De verwachtingen liggen in een eerste fase op het concrete, d.w.z. op het materiële vlak. De bevolkingen van Oost- en Centraal-Europa stellen grote hoop op de samenwerking met West-Europa en met de EG. Het is nu aan ons om te tonen dat de EG, niet gelijk staat met EG-oïsme. Van ons wordt dus een zinvolle ontwikkelingssamenwerking verwacht.

In de samenwerking tot ontwikkeling naar landen met andere ideologie en bedrijfscultuur, hebben de Europese ondernemingen en hun managers een voorsprong op de Amerikaanse. Immers, in Europa zijn we reeds lang gewoon te werken in een sfeer van culturele diversiteit en met een socio-economisch bestel dat in feite als een sociaal gecorrigeerde markteconomie kan bestempeld worden. Deze sociale bijsturing van onze markteconomie maakt haar aantrekkelijker voor landen die wel lak hebben aan communistische en autoritaire planning, maar die daarom nog niet bereid gevonden worden om over te lopen naar het harde kapitalisme, zoals het zich in sommige nieuwe industrielanden ontplooit onder Amerikaanse invloed. Voor ons continent betekenen de hoger besproken kenteringen een historische uitdaging. Er komt in de toekomst geen tweede kans om het in 1945 verloren initiatief terug te winnen.

LEUVENSE ECONOMISCHE STANDPUNTEN

- 1976 — 1. Louis BAECK, De inflatoire groeimachine. (uitgeput)
 2. Paul DE GRAUWE, Theo PEETERS, De recente inflatie : een structureel of een monetair probleem ? (uitgeput)
- 1977 — 3. Karel TAVERNIER, Krachtlijnen voor een Belgisch stabilisatiebeleid. (uitgeput)
 4. Paul DE GRAUWE, Korporatisme en werkloosheid, (uitgeput)
 5. Paul VAN ROMPUY, Enkele structurele aspecten van de crisis. (uitgeput)
 6. Louis BAECK, Naar een nieuwe groeicyclus met een ander groeipatroon.
- 1978 — 7. Louis BAECK, Politiek verantwoordelijk handelen en socio-economisch optimum. (uitgeput)
 8. Paul DE GRAUWE, Bureaukratische controle en het economisch systeem.
 9. Paul VAN ROMPUY, Guido DE BRUYNE, De regionalisatie economisch bekeken. (uitgeput)
 10. Louis BAECK, De nieuwe internationale economische orde en haar kritische tegenhangers. (uitgeput)
 11. Theo PEETERS, Economisch federalisme : lessen uit het buitenland.
 12. Dirk HEREMANS, Economische autonomie en economische unie, krachtlijnen voor een duurzame oplossing.
- 1979 — 13. Paul DE GRAUWE, Arbeidsduurvermindering en tewerkstelling.
 14. Economisch Federalisme. (uitgeput)
 Deel I : Financiële middelen en herverdeling, Paul VAN ROMPUY, Albert VERHEIRSTRAETEN, Regionale Herverdelings- en Financieringsstromen.
 Theo PEETERS, Financiële middelenvoorziening voor gemeenschappen en gewesten.
 15. Economisch Federalisme.
 Deel II : Organisatie en bevoegdheden, Dirk HEREMANS, Verkaveling van bevoegdheden en economische unie.
 Vic VAN ROMPUY, Economisch stelsel en verdeling van bevoegdheden.
- 1980 — 16. Guy CLEMER, Karel TAVERNIER : Tewerkstelling en inkomensmatiging in België : een onvermijdelijke keuze.
 17. Louis BAECK, Lokomotief strategie : met stoom uit de Eurovalutamarkt. (uitgeput)
 18. Michel DOMBRECHT, Theo PEETERS, Sanering van de overheidsfinanciën : gevaarlijk of onvermijdelijk ?
- 1981 — 19. Paul DE GRAUWE, Marcia DE WACHTER, Produktie, tewerkstelling en verdeling. Een neo-liberale benadering.

20. Louis BAECK, De jaren tachtig in perspectief. (uitgeput)
 21. Paul VAN ROMPUY, Patrick VAN CAYSEELE, Raming van de geregionaliseerde lopende rekening van de overheid in 1979.
- 1981 — 22. Paul DE GRAUWE, Loonkosten, energiekosten en kapitaalkosten. België gedurende 1970-1980. (uitgeput)
23. Frans SPINNEWYN, Een verzekeringstechnische benadering van de werkloosheidsverzekering.
- 1982 — 24. Louis BAECK, Herstelbeleid, vroeger en nu.
25. Paul DE GRAUWE, Marc JANSSENS, Aanbodeconomische effecten van de belastingdruk in België.
- 1983 — 26. Paul DE GRAUWE, Guy VERFAILLE, Linkse en rechtse gezondheidssindicatoren van de Belgische Economie.
27. Louis BAECK, Hoe de crisis ombuigen. (uitgeput)
 28. Paul VAN ROMPUY, Maatschappelijke keuze en economische crisis.
 29. Vic VAN ROMPUY, Erik SCHOKKAERT, Begrotingstekorten, Rentelasten en Openbare schulden in België. Een kijk op halflange termijn.
- 1984 — 30. Dirk HEREMANS, Hans GEEROMS, Marktsector en budgetsector in België. Grenzen aan het overheidsbeslag ?
31. Paul DE GRAUWE, Guy VERFAILLE, Zijn de rentelasten van de overheidsschuld ondraaglijk geworden ?
- 1985 — 32. Louis BAECK, De wonderbare wereld van de economische paradigma's. (uitgeput)
33. Paul VAN ROMPUY, Solidariteitsmechanismen in federale staten.
 34. Louis BAECK, De V.S. en de E.G. : vergelijking op lange termijn.
 35. Louis BAECK, Het economisch denken in het Spanje van de 16e en 17e eeuw.
 36. Guido DE BRUYNE, Paul DE GRAUWE, Herverdeling van het werk en makro-economisch evenwicht.
 37. Paul VAN ROMPUY, Arbeidsmarktflexibiliteit en werkloosheid.
- 1987 — 38. Paul DE GRAUWE, Anne FREMAULT, Micro- en macro-economische effectiviteit van de Belgische prijsreglementering.
39. Louis BAECK, Kentering in de westerse economie.
 40. Johan MORTELMANS, Erik SCHOKKAERT, Lode BERLAGE, Robert VERTONGHEN, De economische wenselijkheid van een snelspoorverbinding door België.
 41. Louis BAECK, De aandelenbeurzen, 1982-87 : het lustrum van de stier.
 42. Lode BERLAGE, Dirk TERWEDUWE, Grondstoffenuitvoer van ontwikkelingslanden : machtsmiddel of struikelblok ?
- 1988 — 43. Louis BAECK, De westerse economie na de krach. (uitgeput)
44. Filip ABRAHAM, Nationale vakbonden, interprofessionele loonakkoorden en economische politiek.

- 45. Paul VAN ROMPUY, m.m.v. Valentijn BILSEN, 10 jaar financiële stromen tussen de gewesten in België.
- 46. Dirk HEREMANS, Bevoegdheidsverdeling en economische autonomie. De staatshervorming in het licht van 1992.
- 47. Wim MOESEN, Dirk HEREMANS, Paul VAN ROMPUY, Mark EYSKENS, Bedenkingen bij de nieuwe financieringsvoorstellen voor gewesten en gemeenschappen.
- 48. Vic VAN ROMPUY, Overheidstekort, overheidsschuld en economische welvaart. Toepassing op België 1947-1988.
- 1989 — 49. Lodewijk BERLAGE, België en de schulden van de Afrikaanse lage inkomenslanden.
- 50. Jacques DREZE, Schuld en coöperatie in de mondiale economie.
- 51. Paul DE GRAUWE, Milieuvriendelijke groei : utopie of werkelijkheid ?
- 1990 — 52. Paul VAN ROMPUY, Europese ankerpunten voor het belgisch begrotingsbeleid.

